Кіплінг

У селищі смерти

Кооп. Вид. "Заграва"

Р. КІПЛІНҐ

У селищі смерти

ПЕРЕКЛАД З АНГЛІЙСЬКОГО

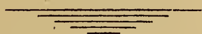

Кооперативне Видавництво
«ЗАГРАВА»

Rudyard Kipling
Stories

Редактор В. Славко
Арт.-маляр Ґ. Арвалдіс

У селищі смерти

Нема ніякого обману в тому, що я говорю. Джюкс випадково потрапив у селище, про існування якого добре відомо, хоч він єдиний англієць, що побував там і повернувся звідти живий. Подібна до певної міри інституція процвітає в околицях Калькутти, і запевняють, що як ви проникнете в серце Біканіру, який також лежить у серці Великої Індійської Пустелі, то знайдете вже не селище, а ціле містечко, де покійники, що ще не вмерли, але не можуть жити, заснували свою головну квартиру. І як певно відомо, що в тій самій пустелі є дивне місто, куди віддаляються всі багаті лихв'ярі, коли зіб'ють собі маєтки (маєтки такі велики, що власники їх не можуть покластися навіть на захист дужої руки уряду і шукають схованки в безводних пісках), і їздять там у розкішних колясах, купують вродливих дівчат, оздоблюють свої палати золотом, слоновою кістю, мінтонською черепицею та перлами, то я не бачу, чому б оповідання Джюкса і не заслуговувало на довір'я. Він — цивільний інженер, з головою, наповненою плянами, дистанціями та іншими подібними речами, і він, розуміється, не став би працювати над вигадуванням байок. Він міг би заробити далеко більше, займаючись своєю безпосередньою роботою.

Повіствуючи своє оповідання, він ніколи не допускає варіянтів, і надзвичайно запалюється й обурюється, коли згадує про те, як зневажливо поводилися з ним. Спочатку він написав оповідання зовсім прямолінійно, але потім у деяких місцях змінив його і ввів у нього моральні міркування. Зрештою, він переказує ось що:

Усе почалося з легкого пароксизму пропасниці. Моя справа вимагала, щоб я прожив кілька місяців у таборі між Пекпатапом та Мубаракпуром — в невеселій піскуватій місцевості — це може сказати кожний, хто мав нещастя потрапити туди. Мої кулі були ні більше ні менше запеклі, як кожна інша спілка цих добродіїв. А моя праця забирала досить багато уваги і не давала мені впасти в тугу, якби я навіть і мав нахил до цієї легкодушної хиби.

23 грудня 1884 року я почував себе наче трохи в пропасниці. Місяць був уповні і тому кожний з собак, що швендяли коло мого шатра, завивав на нього. Тварюки збирались по-двоє та по-троє й доводили мене до несамовитости. Кілька днів тому я застрелив одного голосного співака і повісив його падло in terrorem на віддалі п'ятдесяти ярдів від свого шатра. Але приятелі його напали на нього і пожерли; а потім, як мені здалося, заспівали свої вдячні гимни з поновленою енерґією.

Нерозважність, яка супроводить пропасницю, впливає по-різному на різних людей. Мій запал привів мене протягом короткого часу до впертої рішучости забити одного величезного чорного з білим пса, що і завивав перший і перший кидався навтьоки від мене того вечора. Руки в мене тремтіли і голова крутилася, і я вже двічі схибив з обох цівок своєї мисливської рушниці. І після того спало мені на думку, що найкраще було б загнати його на коні та й покінчити з ним рогатиною. Це, звичайно, була лише напівгарячкова думка хворого на пропасницю; але я пам'ятаю, що вона видалася мені надзвичайно практичною та легкою до виконання.

Тому звелів я своєму ґрумові осідлати Порніка і тихенько провести його поза моїм шатром. Коли кінь був готовий, я став коло нього і приготувався скочити на сідло й погнатися за псом, як тільки він знов подасть свій голос. Треба сказати, що Порніка не виводили з стайні аж два дні перед тим. Нічне повітря було свіже та прохолодне, а я був озброєний парою довгих остроґ, якими того дня підганяв свою ліниву кобилу, об'їжджаючи роботи. Отже, ви легко можете повірити, що коли я пустив поні, то він полетів так швидко, немов би це був біг наввипередки. За хвилю ми вже випередили нещасного пса, і я майже забув, для чого сів з рогатиною на коня.

Пропасниця й збудження від швидкого руху позбавили мене решти притомности. Я невиразно пам'ятаю, що стояв

випроставшись на стременах, потрясав рогатиною, погрожуючи місяцю, який спокійно дивився з неба на мій скажений ґальоп, і викликав до бою кущі кактусу, що шмигали повз мене. Раз чи два, здається мені, я падав уперед на шию Порніка і просто таки висів на острогах, як про це свідчили сліди на його боках наступного ранку.

Бідолашна тварина летіла вперед, як навіжена, по заллятій місячним світлом рівнині, що здавалася мені безмежною. Потім, я пам'ятаю, що ґрунт раптом піднявся перед нами, і, коли ми опинилися на узвишші, я побачив води Сетледжу, що блиснули внизу срібним пасмом. Порнік важко подався мордою уперед, і ми обидва покотилися вниз невидимим схилом.

Мабуть, я втратив притомність, бо коли отямився, то лежав на животі в купі м'якого білого піску. Проміння ранішньої зорі з'явилося над схилом, яким я скотився. Коли розвиднилось, я побачив, що знаходжуся на дні подібного до підкови піскуватого кратеру, що відкривався з одного боку просто на обмілину Сетледжу. Пропасниця зовсім покинула мене, тільки трохи крутилася голова; і, крім цього, я не відчував ніяких хворобливих наслідків свого падання вночі.

Порнік, що стояв за кілька ярдів від мене, був досить зморений, але, очевидно, зовсім не вдарився. Сідло теліпалося в нього під животом, і минув якийсь час, поки мені вдалося направити його; потім я уважно оглянув місце, куди ми так по-дурному втрапили. Ризикуючи бути нудним, я все ж мушу описати його досить докладно, бо точне знання його прикмет значною мірою допоможе читачеві зрозуміти те, що він прочитає нижче.

Отже, уявіть собі, як я вже згадував, подібний до підкови піскуватий кратер із стінами, що круто підіймаються на 35 футів угору (кут, я думаю, досягав 65°). Цей кратер замикав рівну площину коло п'ятдесяти ярдів завдовжки при тридцяти ярдах найбільшої ширини, з примітивною криницею посередині. Дно кратеру було облямоване вісімдесят трьома півкруглими, овальними, чотирикутніми та многокутніми норами, кожна коло трьох футів в отворі. Роздивляючись далі, я побачив, що кожна нора була всередині старанно викладена деревом, бамбуковою тростиною, а над отвором її підіймалися на два фути дошки, які сходилися так, що утворювали дах в формі жокейської шапочки. Ніякої ознаки життя не видно було в цих норах, але над усім ам-

фіяеатром стояв гнітючий сморід, більш гнітючий, аніж той, який я колибудь раніше зустрічав у своїх мандрівках по індуських селах.

Сівши на Порніка, що так само, як і я, нетерпляче поривався вернутися до табору, я почав об'їздити кратер, шукаючи виходу з нього. Мешканці цього місця, які б вони не були, очевидно й не думали з'являтися, і я був полишений своїй власній спритності. Перша моя спроба вилізти по крутому піскуватому схилу показала мені, що я попав у пастку, таку самісіньку, яку приладжує мурашиний лев для своєї здобичі. При кожному кроці сухий пісок сипався зверху цілими тоннами, і шротом стукотів у дошки нір. Енергійніші з марних спроб мали наслідком те, що ми скочувалися на дно кратеру напівзасипані потоками піску. Це змусило мене перенести свою увагу до виходу в бік берега річки.

Тут, очевидно, труднощів зустрітися не могло. Правда, піскуваті схили спускалися просто в річку, але на ній було багато обмілин, що сполучалися плиткими місцями, через які я міг перейти з певною обережністю на своїм Порніку. Та коли я скерував Порніка через піски, мене зупинив короткий звук пострілу з рушниці, і тієї ж самої хвилі над самою головою кобили пролетіла куля з різким *хвіть*.

Не помиляючись, можна було сказати, що це був постріл з рушниці Мартіні Анрі. За п'ятсот ярдів від кратеру, серед річки стояв на якорі місцевий байдак; стовп диму, що поволі розходився над його носовою частиною, показав мені, звідки мене пошановано такою делікатною увагою. Чи був колинебудь поважний джентлмен у такому безвихідному становищі? Зрадливий піскуватий схил не дозволяв мені вибратися тим входом, яким я мимоволі увійшов до цього місця, а мій рух в напрямі до річки був гаслом для бомбардування якомусь божевільному тубільцеві з байдаку. Я справді дуже боявся, що зовсім утрачу самовладання.

Друга куля нагадала мені, що в цьому місці було небезпечно, і я швиденько відійшов углиб підкови; там побачив я, що гуркіт пострілів витягнув шістдесят п'ять людських істот з харсунових нір, які я досі вважав за безлюдні. Я побачив себе серед юрби глядачів — з сорока чоловіків, з двадцяти жінок і однієї дитини, якій не можна було дати більше як п'ять років. Усі вони були вкриті шматтям тієї жовтої матерії, яку носять жебраки індуси, і з першого погляду було таке враження, немов переді мною стоїть юрба

бридких *факірів.* Гидкий, мерзенний вигляд цієї юрби ен можна й описати, і я тремтячи подумав, яке страшне мало бути життя цих нещасних.

Навіть тепер, коли місцеве самоврядування винищило в значній мірі почуття поваги тубільців до сагіба, я звик до певної ввічливости з боку нижчих до мене; тож, наближаючись до юрби, я сподівався, що моя поява справить враження. Воно й справило, — та зовсім не те, якого я сподівався.

Юрба голодранців реготалася з мене — і я маю надію, що доля дозволить мені ніколи більше не чути такого реготу. Вона ґелґотала, скавучала, свистіла та завивала, коли я йшов поміж неї. Дехто аж на землю кидався в корчах огидливого реготу. Я не витримав, погнав наперед Порніка і, надзвичайно роздратований усіми подіями цього ранку, почав душити тих, що реготалися, й бити п'ястуками ближчих до мене з усієї сили. Нещасні падали під моїми ударами, мов краґлі, і регіт змінився благанням милости! — ті, яких я не встиг ще вдарити, обіймали мої коліна, благаючи всіма невідомими мені мовами помилувати їх.

Серед цього ґвалту, саме тоді, коли мені соромно стало, що так легко виходжу з себе, тонкий високий голос пробурмотів ззаду мене по-англійськи: — «Сагіб! Сагіб! Не пізнаєте мене? Сагіб, це Ґунґа Дас, телеграфний старшина!» Я хутко озирнувся й глянув на того, хто говорив.

Ґунґу Даса (розуміється, я не вагаюсь назвати дійсне ім'я цієї людини) я знав чотири роки тому, яко деканського браміна, якого відрядив пенджабський уряд служити в одній з кхальзійських провінцій. Він керував тоді філією телеграфної контори, коли я його бачив востаннє. Це був повний життя, огрядний та показний урядовець з дивною вмілістю говорити по-англійськи двозначні дотепи — здібність, яка примушувала мене згадувати про нього довго після того, як я забув його заслуги переді мною. Рідко трапляється, що індус уміє говорити по-англійськи дотепи.

Тепер цю людину не можна було впізнати. Гордий вигляд, властивий людям його касти, огрядне черево, самовдоволення та соковитий голос зникли. Я дивився на цей кістяк, майже голий, без тюрбану, з довгим сплутаним волоссям і глибоко запалими тьмяними очима. Якби не рубець на його лівій щоці, як півмісяць, — наслідок пригоди, за яку я відповідав — то я ніколи не пізнав би його. Але це був без сумніву Ґунґа Дас і — за це я дякував долі — тубі-

лець, що вмів говорити по-англійськи; він міг, принаймні, пояснити мені, що значить усе це, через що я пройшов цього дня.

Юрба відступила трохи, коли я повернувся до цієї жалюгідної постаті й звелів їй показати мені якийнебудь вихід з цього кратеру. Він тримав в руці щойно общипану ворону і, у відповідь на моє питання, помалу виліз на високу піскувату площинку, що тягнулася перед норами, і почав мовчки розкладати вогонь. Сухий послід, пісковий мак та галуззя загорілися хутко; і я дуже втішився з факту, що він запалив їх звичайним сірником. Коли багаття яскраво запалало й ворона була акуратно почеплена над ним на рожні, Ґунґа Дас почав, без усякої передмови:

— Є тільки два роди людей, сер: живі та мертві. Коли ви вмерли, то вмерли; але коли ви живі, то живете. — Тут він мусів на хвилинку звернути свою увагу на ворону, бо вогонь лизнув її, погрожуючи спалити на вугіль. — Якщо ви вмираєте вдома, але не буваєте мертві, коли вас приносять на цвинтар, щоб спалити, то ви потрапляєте сюди.

Природа смердючого селища була для мене тепер зрозуміла, і все, що я знав, або про що читав з царини фантастичного й страшного, блідло перед фактом, який мені щойно переказав ексбрамін. Шістнадцять років тому, коли я вперше ступив на берег Індії в Бомбаї, один мандрівник-вірмен казав мені, що десь в Індії є місце, куди ув'язнюють силою індусів, які мали нещастя отямитися від летарґійного сну або каталепсії. І я згадав, як щиро сміявся я з того, що здавалось мені тоді витвором фантазії балакучого мандрівника. Тепер, на дні піскуватої пастки, готель Ватсона, з його убраними в біле слугами та вірменом, встав у моїй уяві так живо, немов переді мною була його фотографія. І я вибухнув голосним та нервовим сміхом. Контраст був надто недоладний!

Ґунґа Дас з цікавістю дивився на мене з-поза своєї брудної бороди. Індус рідко сміється, та й оточення було не таке, щоб викликати веселість. Ґунґа Дас урочисто зняв ворону з дерев'яного рожна і так само урочисто з'їв її. Потім вів далі своє оповідання, яке я передаю його власними словами:

— Під час холерної пошести вас приносять на кладовище, щоб спалити, трохи раніше, ніж ви вмерли. Може трапитися, що на березі річки холодне повітря оживить вас. Тоді, як ви тільки трохи живі, вам затикають носа і рота болотом,

і ви вмираєте зовсім. Якщо ви трохи більш живі, то кладуть трохи більше болота; але як ви дуже живі, то вам дозволяють встати і ведуть вас. Я був дуже живий і сердито боровся, коли мене примушували їсти погань, якою запихали мене. Тоді я був брамін і горда людина. Тепер я мертвяк і їм — тут він вказав очима на обгризену кістку, вперше за весь час нашої зустрічі виявивши хвилювання — ворон і інші подібні речі. Мене зняли з простирала, коли побачили, що я дуже живий, давали мені ліки протягом тижня, і я зовсім ожив. Потім мене повезли залізницею на станцію Окара з людиною, що повинна була піклуватися мною. На станції Окара ми зустріли двох інших людей, які посадовили мене на верблюда, самі посідали на верблюдів, і вночі привезли мене з станції Окара до цього місця. Тут вони спустили мене з гори на це дно, а самі пішли. І ось я сиджу тут з того часу півтретя року. Колись я був браміном і гордою людиною, а тепер я їм ворон.

– Хіба нема ніякого способу вийти звідсіля?

— Ніякого! Ніяк не можна цього зробити. Коли я щойно потрапив сюди, я часто пробував це зробити, як і всі інші; та ми всі нарешті відступили перед піском, який валився на наші голови.

— Але ж, — перервав я його, — прохід з боку річки відкритий, і, щоб піти звідси, варто навіть ризикнути дістати кулю. Коли настане ніч...

В голові моїй уже готовий був плян утечі, яким я, однак, з природного інстинкту самоохорони не хотів поділитися з Ґунґою Дасом. Та він вгадав невисловлену мною думку майже тієї хвилини, як вона народилася в мені. І на моє велике здивовання я почув щось ніби зневажливий реґіт — такий реґіт, завважте це, яким сміється з вас людина вищого або, принаймні, однакового з вами стану.

— Вам не пощастить, — тепер він уже зовсім відкинув слово с е р в розмові зі мною, — не пощастить вийти таким шляхом. Але ви можете спробувати. Я пробував. Раз тільки.

Почуття надзвичайного жаху та низького страху, яке я марно силкувався перемогти, зовсім опанувало мене. Моє довге постування — було десь коло десятої, а я не їв нічого від вечері минулого дня — разом з надприродним збудженням після шаленої гонитви, виснажили мої сили, і я вірю, що кілька хвилин я був немов божевільний. Я викрикував прокльони на адресу безжалісного піскуватого схилу. Я бігав навкруги кратеру то зневажаючи Бога, то благаючи.

Я визирав з-за осокору, пробував спуститися до берега річки тільки для того, щоб кожного разу бути відігнаним назад в агонію нервового страху рушничними кулями, що вдарялися навкруги мене об пісок — тому що мені бракувало відваги зустріти смерть скаженого пса серед цієї страшної юрби. Нарешті, я впав у лютому знесиленні біля криниці. Ніхто не звертав ані крихти уваги на ці мої вибрики, і сама думка про це примушує мене тепер палати з сорому.

Двоє чи троє людей наступили на моє розпростерте тіло, коли діставали з криниці воду; та вони, очевидно, звикли до таких речей і не мали часу панькатися зі мною. Тільки Ґунґа Дас, засипавши піском вугілля свого багаття, що вже згасало, мав принаймні жаль бризнути жменею смердючої води на мою голову — увага, за яку я міг би стати перед ним на коліна і дякувати йому. Та він не переставав при цьому всміхатися тим самим безрадісним усміхом, яким вітав мою першу спробу скористатися проходом до обмілин. Так, напівпритомний, пролежав я до полудня. Потім, будучи зрештою людиною, я відчув, що голодний, і повідомив про це Ґунґу Даса, на якого почав дивитися, як на свого природного опікуна. Звичаєм людей зовнішнього світу, коли вони мають справу з тубільцями, я поклав руку в кишеню і витягнув чотири анни. Та в ту саму мить я подумав про недоречність цієї подачки, і вже готовий був покласти монету назад.

Ґунґа Дас, одначе, був іншої гадки.

— Віддайте мені гроші, — сказав він, — усі, що маєте, або я покличу на допомогу і ми заб'ємо вас!

І все це було сказане так, немов це була найприродніша в світі річ!

Перша прикмета британця, думаю, це — охорона своїх кишень. Але одна хвилина міркування переконала мене в марності незгоди з єдиною людиною, яка може скільки-будь допомогти мені в моєму становищі й за поміччю якої мені може й пощастить вилізти з кратеру. Я віддав йому всі гроші, що в мене були, дев'ять рупій, вісім анн та п'ять пай — бо я завжди маю дрібні для *бакшишу,* коли буваю в таборі. Ґунґа Дас схопив монети і зразу ж сховав їх у шмаття свого пояса соромливости, при чому вираз його обличчя став до певної міри сатанинським, коли він, обдивившись навкруги, упевнився, що ніхто не стежить за нами.

— Тепер я дам вам дечого з'їсти, — сказав він.

Яку втіху могли йому справити мої гроші, не можу

сказати. Але якщо він тішився одержавши їх, то я й не жалів, що так охоче розлучився з ними; тим більше, що без сумніву він би забив мене, якби я йому відмовив. Потрапивши в барліг диких звірів, не протестують проти їх примх; а мої товариші були нижчі від усяких звірів. Поки я жадібно нищив те, що дав мені Ґунґа Дас, — черствий *чапаті* та чашку попсованої криничної води, — населення кратеру не виявило до мене ані найменшої цікавости, — тієї цікавости, яка так страшенно надокучає у кожному індуському селі.

Я міг навіть подумати, що вони погороджують мною. У всякому разі, вони ставилися до мене з надзвичайно холодною байдужістю, і навіть тон Ґунґи Даса зі мною був тільки трохи кращим. Я засипав його питаннями про страшне селище і одержав лише безутішні відповіді. Оскільки я міг зрозуміти, селище існувало споконвічно — звідси я вирішив, що воно існує, принаймні, сто літ — і протягом цього часу, оскільки було відомо, ніхто з ув'язнених у ньому не вертався у світ вільних людей. І я мусів взяти себе в руки, щоб сліпий жах, що охопив мене, не примусив знову скажено бігати навкруги кратеру. Ґунґа Дас, очевидно, зловтішався, спостерігаючи моє схвильовання. Ніяк не міг я випитати в нього, хто були таємничі «вони», що влаштували це селище, утримували та стерегли його.

— Так велено, — повторював він, — і я ще не знаю ні одного, хто б не послухався їхніх наказів.

— Зачекай лише, поки слуги мої не побачать, що я довго не вертаюсь до табору, — сказав я, — і я обіцяю тобі, що це місце буде стерте з лиця землі; тобі ж, голубе, я дам тоді добру лекцію ввічливости.

— Слуги ваші будуть пошматовані раніше, аніж підійдуть до цього місця, та й, крім того, ви — покійник, любий мій друже. Це, звичайно, не ваша помилка, та проте ви вмерли й поховані.

Потім він сказав мені, що час від часу сюди скидають з піскуватої стіни кратеру з боку пустелі запаси їжі, і мешканці селища б'ються за неї, мов дикі звірі. Коли людина чує наближення смерти, вона йде до свого барлогу і там умирає. Труп її іноді витягається й викидається на пісок, або ж його лишають гнити там, де він лежить.

Слова «викидається на пісок» звернули мою увагу, і я спитав Ґунґу Даса, чи не сприяє це появленню тут чуми.

— Це, — відповів він із своїм хихиканням, — ви

матимете нагоду побачити самі. У вас буде тут досить часу для спостережень.

При цьому я знов на велику його втіху не міг заховати схвильовання і швиденько казав далі:

— Як ви тут проводите час? Що пороблясте звичайно? — Питання це викликало те саме хахикання, як і попереднє, і ще слова: — Місце це подібне до ваших европейських небес: тут не женяться й не виходять заміж.

Ґунґа Дас виховувався в місіонерській школі, і, як він сам зауважив, коли б був змінив свою віру «як інші розумні люди», то міг би уникнути живої могили, яка випала тепер йому на долю. Але поки я лишався з ним, мені здається, він був щасливий.

Перед ним був сагіб, представник панівної раси, безпорадний, мов дитина, і цілком у власті його співплемінників. Він міг, нічим не обмежуючись, залюбки мучити мене й тішитися тим, як тішиться школяр на дозвіллі агонією настромленої на шпильку бджоли, або, як тхір, що чудово почуває себе на шиї крілика, якого затягнув в темну нору. Його розмова зі мною складалася головно з упевнень, що немає звідси визволення ні в який спосіб, і що я повинен лишитися тут «поки не помру і мене не викинуть на пісок». Якби можна було уявити собі, яку розмову провадить грішник, що відбуває вічну кару в пеклі, з новоприбулою туди душею, то я сказав би, що вона подібна до тієї, яку провадив зі мною Ґунґа Дас цього довгого дня. Я був безсилий, щоб протестувати або відповідати. Вся моя енерґія йшла на боротьбу з нез'ясовним жахом, що загрожував опанувати мене. Я можу порівняти це почуття хіба тільки з боротьбою людини проти нуду, що перемагає її на пароплаві в англійському каналі — тільки мука моя була душевна й тому ще страшніша.

Надвечір мешканці селища повиповзали з нір, щоб впіймати проміння призахіднього сонця, що попадало в кратер з боку, відкритого до річки. Вони розбились на маленькі групи й балакали поміж себе, не удостоюючи мене й поглядом. Десь коло четвертої години, оскільки можна було судити, Ґунґа Дас встав, пірнув у свій барліг і вийшов звідти з живою вороною в руках. Бідолашний птах мав нещасний вигляд, але очевидно ані трохи не боявся свого господаря. Ґунґа Дас підійшов до виходу на річку і, обережно перестрибуючи з купини на купину, дістався до рівного піскуватого місця просто на лінії обстрілу з байда-

ку. Але екіпаж байдаку не звертав на нього ніякої уваги. Тут він став і двома зручними порухами поклав птаха на спину і пришпилив на піску дерев'яними шпильками його розпростерті крила. Ворона почала кричати, корчитись та крутити лапами, випустивши пазурі; за хвилину крик її звернув увагу зграї диких ворон на обмілині за кілька ярдів від нас, де вони крутилися над чимсь, подібним до мертвого тіла. Півдюжини ворон зараз же злетілось подивитися, в чім річ. Ґунґа Дас, що лежав за купиною, зробив мені знак бути спокійним, хоч, я думаю, це була зайва опаска. Миттю, раніше, ніж міг я помітити, як це сталося, дика ворона, що налетіла на птаха, який кричав, уже билася в його пазурях. Ґунґа Дас хутко її схопив і прип'яв на піску в такий самий спосіб, як і її товаришку по нещастю, поряд з нею. Решта птахів із зграї очевидно також зацікавились, в чім річ, і не встигли ще Ґунґа Дас та я сховатися за купину, як ще дві невільниці билися в пазурях двох живих пасток. Ці лови — якщо я можу вжити тут слова, що має таке почесне значення — тривали, аж доки Ґунґа Дас не впіймав сім ворон. П'ятеро з них він зараз же задушив, а дві помилував для таких же ловів другого дня. Я був здивований цим новим для мене способом здобування харчів і похвалив Ґунґу Даса за його вмілість.

— Це зовсім просто, — сказав він. — Завтра ви повинні робити те саме для мене. Ви дужчі за мене.

Спокійне визнання моєї вищости роздратувало мене, і я гостро відповів:

— Справді, старий ти негіднику! За що ж, ти думаєш, я дав тобі гроші?

— Чудово! — була спокійна відповідь. — Може не завтра, не післязавтра, і не третього дня; але, врешті, протягом багатьох років ви ловитимете і їстимете ворон, і дякуватимете вашому европейському Богові, що ви можете ловити ворон і їх їсти.

Я міг би з приємністю задавити його за ці слова, але розміркував, що при даних обставинах корисніше стримати своє роздратування. За годину я вже їв одну з ворон і, як напророчив Ґунґа Дас, дякував своєму Богові за те, що в мене є ворона для вгамування голоду. Ніколи, до кінця днів своїх, не забуду я цієї вечірньої трапези. Все населення розташувалось на піскуватій площині проти своїх нір, скупчившись біля мізерних багать з сухого чагарника. Смерть, що вже позначила своєю рукою цих людей, але

відклала свою боротьбу з ними, здавалось, була тепер далека від них, бо більшість моїх товаришів були люди старі й зігнуті роками, а старухи, яких тут було чимало, здавались такими ж старими, як сама доля. Вони сиділи купками й розмовляли між собою — Бог знає, що могли знайти вони для балачки — низьким рівним голосом, що так дивно несхожий був на рипуче белькотання, яким тубілець звичайно так страшенно втомлює європейця за день, проведений з ним. Часом напад раптової лютости, якого я зазнав ранком, опановував того чи іншого з мешканців кратеру, і нещасний з плачем та наріканнями робив шалені спроби вилізти на крутий схил, поки, розбитий та покривавлений, не падав на площину, не можучи поворушити ні одним членом. Решта при цьому навіть не підводили очей на нещасного, як люди, що дуже добре знають марність цих спроб. Я бачив чотири таких напади протягом того вечора.

Під час обіду Ґунґа Дас з діловим виглядом, — тепер я можу сміятися, згадуючи про це, але тоді мені було досить боляче, — диктував умови, на яких він згоджувався потурбуватися про мене. Мої дев'ять рупій і вісім анн, казав він, рахуючи по три анни на день, забезпечують мені харчі на п'ятдесят один день, або більше, ніж на сім тижнів; тобто він готовий був ловити птахів для мене протягом цього часу. Коли ж він мине, я мусітиму сам піклуватися про себе. Далі, — коли я дам йому на додаток мої чоботи, — він готовий доволити мені взяти барліг поруч з тим, який займав сам, і дати мені сухої трави для постелі стільки, скільки вважатиме за можливе видати з свого запасу.

— Дуже добре, Ґунґа Дас, — відповів я, — на перші умови я з охотою пристаю, але як ніщо на світі не перешкодить мені забити тебе й відібрати від тебе все, що ти маєш (я думав про двох безцінних ворон), то я рішуче відмовляюсь дати тобі свої чоботи і виберу такий барліг, який мені більше вподобається.

Удар був доволі сміливий, і я радий був побачити, що він удався. Ґунґа Дас відразу ж змінив тон і відмовився від усяких замірів на мої чоботи. В той час мені здавалось дивним, що я, цивільний інженер, що працював тринадцять років на державній службі, пересічний англієць, міг так спокійно грозити насильством та смертю людині, яка, хоч і небезкорисливо, узяла мене під свою опіку. Здавалось, що я покинув світ уже цілі віки. Я був певний тоді, як певен тепер свого власного існування, що в проклятому се-

лищі не було іншого права, як право сильного; що живі мерці лишили позад себе всі приписи суспільного життя, прийняті в суспільстві, яке їх відкинуло, і що я мушу покладатися тільки на свою силу та невсипущість. Тепер, міркував я сам з собою, я дужий і вартий шістьох з цих нещасних. Отже, треба, щоб я, для власного добра, зберіг здоров'я та сили до часу свободи — якщо йому судилося колинебудь настати.

Це рішення підтримало мене. Я пив та їв, скільки міг, і дав зрозуміти Ґунзі Дасові, що хочу стати його паном і що найменший прояв неслухняности з його боку потягне за собою кару — єдину, яка була в моєму розпорядженні — наглу та жорстоку смерть. Хутко по цьому я пішов спати, тобто Ґунґа Дас дав мені подвійний оберемок сухої трави, яку я сунув у барліг, що був поруч його, і вліз туди ногами вперед; нора заглиблювалася в пісок на дев'ять футів з легким похилом і була старанно викладена дошками. З цього барлогу, оскільки він був звернений до річки, я міг бачити води Сетледжу, що виблискували в місячному світлі.

Страхіть цієї ночі я ніколи не забуду. Мій барліг був вузький, мов труна; стінки його були заялозені брудними голими тілами, що перебували в ньому, і до всього того тут стояв задушливий сморід. Про сон в тому збудженому настрої, в якому я був, не було чого й думати. Коли ніч згустилася, мені здавалось, що все навкруги наповнилося леґіонами дияволів, які зібралися сюди з річкових обмілин і глузували з нещасних, що лежали в своїх барлогах.

Особисто я не маю нахилу до фантазувань, дуже мало інженерів мають нахил до них, — але тоді я цілком піддався нервовому страхові, як безсила жінка. Та проте за півгодини я опанував себе до такої міри, що міг примусити себе ще раз спокійно обміркувати свої надії на звільнення. Про вихід через круті, піскуваті стіни не можна було й думати, як я переконався раніше. Але можливо ж, можливо, що мені пощастить при непевному місячному світлі уникнути куль з рушниці. Місце мого ув'язнення було таке страшне, що я готовий був ризикувати, щоб тільки втекти звідси. Уявіть же мою радість, коли, підкравшись тихенько до виходу на річку, я побачив, що пекельного байдаку не було на своєму місці. Воля чекала на мене всього за кілька кроків!

Вийшовши до першої неглибокої калюжі, що лежала

край лівого краю підкови, я міг перейти її бродом, обійти кратер зокола і вийти на шлях, яким потрапив до нього. Не вагаючись, я хутко пройшов ті купини, за якими Ґунґа Дас ловив ворон, і попростував до рівної піскуватої площини за ними. Та перший же крок за ці купини показав мені марність всякої надії на порятунок. Ледве я поставив ногу на пісок, як з невимовним жахом відчув, що ґрунт засмоктує її, і за мить вона вже загрузла до коліна. При місячному світлі мені здавалось, що вся піскувата поверхня затрусилася, диявольськи радіючи з моєї невдачі. Обливаючись холодним потом, я з розпачливими зусиллями вибрався назад і впав знесилений долілиць.

Єдиний вихід, що здавався мені можливим, охороняли повзучі піски!

Як довго лежав я, не можу собі уявити, але знаю, що отямився, почувши злорадісне хахикання Ґунґи Даса над моїм вухом.

— Я б вам радив, покровителю бідного (негідник говорив по-англійськи), вернутися до себе. Нездорово лежати тут. Опріч того, коли байдак вернеться, то напевне вас застрелять.

Він стояв наді мною в сірому світлі ранку, всміхаючись в бороду. Здушивши в собі перше бажання вхопити цю людину за ковнір і швиргонути її на повзучий пісок, я похмуро підвівся й пішов за ним.

Раптом і, як я подумав, поки говорив, зовсім даремно, я спитав:

— Ґунґо Дас, для чого потрібний байдак, якщо звідси не можна вийти ні в який спосіб?

Ґунґо Дас знов засміявся й відповів:

— Вони тримають байдак тільки вдень. Це тому, що є вихід. Сподіваюсь, одначе, що ми матимемо втіху бачити вас в нашому товаристві ще довгий час. Це місце стає приємним, коли поживеш тут кілька років та з'їси доволі печених ворон.

Я поплентався, пригнічений та безпорадний, до свого смердючого логовища і несподівано для себе заснув. За годину чи коло того мене збудив пронизливий вереск — тонке тремтяче іржання коня, що мучиться від болю. Ті, кому доводилось хоч раз чути його, ніколи не забудуть цих звуків! Коли я вийшов на повітря, я побачив Порніка, мого бідного старого Порніка, мертвим на піску. Як вони забили його, я не можу здогадатися. Ґунґа Дас пояснив

мені, що кінь смачніший за ворону, і що «можливе добро більшости, це — політичний принцип». — «Ми утворюємо тепер республіку, містере Джюкс, і вам призначено найсмачніший шматок тварини. Якщо вам угодно, ми будемо голосувати за висловлення вам подяки. Можу я пропонувати це?»

Так, ми справді були республікою! Республікою диких звірів, засуджених на дні ями їсти, сваритися одне з одним і спати, поки не помремо. Я й не пробував протестувати, а сів на пісок і дивився на страшне видовище. Протягом часу, меншого, аніж той, який потрібний, щоб написати ці рядки, труп Порніка був роздертий, чоловіки та жінки тягнули свої шматки на площину й готували там собі ранішній сніданок. Ґунґа Дас готував мій. Майже непереможне бажання знов лізти на піскувату стіну до знесилення опанувало мене і я мусів усіма силами боротися з ним. Ґунґа Дас образливо глузував з мене, поки я не сказав йому, що як він звернеться до мене ще хоч з одною такою заувагою, то я задавлю його на місці. Це змусило його мовчати, але мовчання зробилось нарешті нестерпним, і я дозволив йому сказати мені щонебудь.

— Ви житимете тут, поки не помрете, як помер другий сагіб, — сказав він, холодно дивлячись на мене з-за великого хряща, який обгризав.

— Який другий сагіб, ти, свине? Кажи зараз, та не бреши тільки!

— Він он там, — відповів Ґунґа Дас, вказуючи на нору, четверту від моєї. — Ви можете самі подивитися. Він помер в норі, як помрете ви, як помру я, і як помруть усі ці чоловіки, жінки й діти.

— На Бога, скажи мені все, що знаєш про нього! Хто він був? Коли прийшов і коли помер?

Це благання було хибним кроком з мого боку. Ґунґа Дас тільки глянув зукоса і відповів:

— Я нічого не скажу, якщо ви не дасте мені чогонебудь спочатку.

Тоді я пригадав, де був, і вдарив його п'ястуком межи очі, майже приголомшивши його. Він скотився з площини, але відразу ж схопився і з стогнаннями, плачем та поклонами повів мене до нори, на яку вказав.

— Я нічого не знаю про цього пана. Ваш Бог свідок, що не знаю. Йому дуже хотілося вийти звідси до берега тим самим шляхом, яким пробували ви, і він був застрелений з байдаку, хоч ми робили все, що могли, щоб пере-

шкодити його небезпечним спробам. Його прострелено ось тут, — Ґунґа Дас поклав руку на свій охлялий живіт і вклонився до землі.

— Ну, що ж далі?

— А потім, а потім, ваша світлість, ми його втягнули в його дім, дали йому води, поклали компрес на рану, і він лежав, поки не віддав Богові душу.

— За скільки часу? За скільки часу?

— Щось за півгодини по тому, як був ранений. Беру Вішну за свідка, — стогнав нещасний, — що я зробив йому все. Все, що можна було зробити, я зробив.

Він упав на землю й обхопив мої ноги. Але я сумнівався в чеснотах Ґунґи Даса і не міг втриматися, щоб не штовхнути його ногою так, що він простягнувся.

— Я думаю, що ти обдер його зовсім. Та я це зараз побачу. Як довго був сагіб тут?

— Майже півтора року. Я думаю, що він збожеволів. Але вірте моїм клятьбам, покровителю бідного! Хіба ваша світлість не чує моєї клятьби, що я не взяв ні одної з речей, що йому належали? Що ваша світлість хоче робити?

Я схопив Ґунґу Даса за пояс і потягнув його до площини перед норами. Серце моє сповнене було жалощів до мертвого в'язня, і я собі уявив його страшні муки протягом вісімнадцяти місяців і передсмертну агонію в щурячій дірі з рушничною кулею в животі. Ґунґа Дас подумав собі, що я хочу забити його, і жалісно ридав. Решта населення, в тому нечуйному стані, що настає по дуже великих порціях м'яса, дивилась на нас з лінивою байдужністю.

— Лізь у нору, Ґунґо Дас, — сказав я, — та винеси його звідтіля.

Я почував себе хворим і був ледве притомний від жаху. Ґунґа Дас майже скотився з площини і, голосно застогнав:

— Але я брамін, сагібе, брамін високої касти. Заклинаю вас вашою душею й душею вашого батька, не силуйте мене робити це!

— Брамін ти чи не брамін, присягаюся своєю душею й душею мого батька, що ти зробиш те, чого я вимагаю! — сказав я; схопивши його за плечі, я всунув його голову в отвір нори, штовхнув коліном, сів на землю й закрив лице руками.

За кілька хвилин я почув якусь шамотню, потім ридання й перeривистий шепіт Ґунґи Даса, що сам з собою

говорив; потім — легкий удар чогось важкого об землю, і я розплющив очі.

Сухий пісок обернув тіло, «довірене йому на сховок», в жовто-буру мумію. Я звелів Ґунзі Дасові лишитися тут же, поки я буду обдивлятися труп. Він був одягнений в оливково-зелене мисливське убрання, дуже брудне й подерте, з шкіряними нараменниками. Це була людина між тридцятьма та сорока роками, на зріст трохи вища від середнього, з яснорудим волоссям, довгими вусами та густою скуйовдженою бородою. Бракувало лівого ікла в верхній щелепі і частина мочки правого вуха була відірвана. На другому пальці лівої руки була обручка з рубіном, у золотій оправі з монограмою, яку можна було прочитати: «B. K.» або «B. Z.». На третьому пальці правої руки була срібна обручка в формі скрученої кобри. Ґунґа Дас поклав переді мною жменьку дрібних речей, що витягнув з нори. Я накрив обличчя трупа своєю хусткою до носа і почав розглядати їх. Подаю тут докладний їх список, сподіваючись, що він може сприяти розпізнанню нещасної людини:

1. Люлька, зламана по краях, дуже почорніла, перев'язана тасьмою.

2. Два патентовані ключі, обидва з зламаними борідками.

3. Ножичок з черепаховою колодочкою та срібною чи ніклевою дощечкою на ньому, з монограмою «B. K.».

4. Конверт з поштовою маркою, на якій було напівстерте обличчя королеви Вікторії та штемпель; адреса на ньому: «Miss Mon» (решти не можна розібрати) — «ham» — «nt».

5. Записна книжка в оправі з імітації крокодилової шкіри, з олівцем. Перші сорок п'ять сторінок чисті; чотири з половиною записані нечітко; решта п'ятнадцять заповнені приватними увагами, що відносяться головне до трьох осіб — Л. Сінґлетон, що кілька разів називається коротко «Лот, Сінґль», С. Млі і Ґармісон.

6. Держальце від невеличкого мисливського ножа з відламаним лезом. Оленячий ріг зі скабкою та обручкою на кінці і з уривком паперового шнура.

Не треба думати, що я переписав усі ці речі відразу ж, як Ґунґа Дас поклав їх переді мною. Перше, що звернуло мою увагу, була записна книжка, яку я поклав до кишені, щоб розглянути її опісля. Решту речей я переніс до своєї нори і там, як людина акуратна взагалі, зробив їм докладний список. Потім я повернувся до трупа й звелів

Ґунзі Дасові допомогти мені перенести його до виходу на річку. Коли ми підняли труп, з якоїсь кишені його одягу випала стара, очевидно розряджена пострілом, ґільза й покотилась до моїх ніг. Ґунґа Дас не бачив її. Але я зараз підняв її і тут же подумав, що мисливець не зберігає ґільз, які розстрілює, особливо тієї системи, як ця, бо вони непотрібні йому. Іншими словами, ґільза свідчила, що постріл був зроблений не на ловах, а в межах кратеру: значить, тут десь мусить бути й рушниця. Я вже мало не спитав про неї Ґунґу Даса, але втримався, знаючи, що він збреше. Ми поклали труп на границі повзучих пісків. Я хотів віддати його цим піскам, бо не знав, як його інакше поховати. Але раніше я наказав Ґунзі Дасові відійти.

Потім я легенько штовхнув труп на поверхню повзучих пісків, і при цьому — він лежав долілиць, — зненацька відірвав шматок трухлявого мисливського плаща, виявивши цим роззявлений отвір на його спині. Я вже казав, що сухий пісок обернув тіло на мумію. З одного погляду я зрозумів, що цей отвір — вогнепальна рана, зроблена пострілом майже з-приторка. Плащ був непорушений і, значить, накинутий був на тіло після смерти нещасного, що настала, без сумніву, тієї ж хвилі. Таємниця трагічної долі європейця розкрилась тепер переді мною.

Хтось з мешканців кратеру, мабуть Ґунґа Дас, застрелив його, певно, з його ж власної рушниці — ґільзу від якої я знайшов. Нещасний загинув зовсім не при спробі вийти з кратеру під кулями з байдаку.

Я швиденько відштовхнув тіло, й воно поринуло в сипучу безодню буквально протягом кількох секунд. Я тремтів усім тілом, дивлячись на це, потім відвернувся і, пригнічений, почав розглядати записну книжку покійного. Коли я її перегортав, з неї випав злинялий зім'ятий клаптик паперу, на якому я прочитав ось що:

«Чотири вперед від воронячої купини; три вліво; дев'ять вперед; два вправо; три назад; два вліво; чотирнадцять вперед; два вліво; сім вперед; один вліво; дев'ять назад; два вправо; шість назад; чотири вправо; сім назад».

Папірець був обпалений і обсипався по краях. Що значили ці слова, я не міг зрозуміти. Я сів на купину й машинально вертів папірець між пальцями, силкуючись відгадати загадку, як раптом побачив, що позад мене стоїть Ґунґа Дас з палаючими очима й простягненими руками.

— Ви знайшли це? — задихаючись, спитав він. — Ви

дозволите мені теж поглянути? Присягаюсь, що поверну вам його!

— Що знайшов? Що повернеш? — спитав я.

— Те, що ви тримаєте в руках. Це допоможе нам обом. — Він витягнув свої довгі сухі пальці, що обросли пазурями, мов у хижого птаха, тремтячи від хвилювання.

— Я ніяк не міг знайти цього, — казав він далі. — Він ховав його на своєму тілі. Тому я й застрелив його, а проте не міг знайти...

Ґунґа Дас зовсім забув свою вигадку про постріл з байдаку. Я вислухав це цілком спокійно. Моральне почуття тупішає від співжиття з мертвими, які ще живуть.

— Та про віщо ти мариш? Що таке ти прохаєш мене віддати тобі?

— Клаптик паперу з записної книжки. Він допоможе нам обом. О, ви божевільний! Хіба ви не розумієте, що дає він нам? Ми тепер знаємо вихід звідси!

Його голос піднісся майже до вереску, і він танцював навкруги мене в несамовитому запалі. Я сам відчув страшне хвилювання на саму лише думку про можливість звільнення.

— Та не танцюй! Поясни все. Ти хочеш сказати, що цей клаптик паперу допоможе нам? Як?

— Прочитайте його вголос! Прочитайте вголос! Я прошу, я благаю вас прочитати його вголос!

Я зробив це. Ґунґа Дас радісно слухав і креслив пальцем на піску якусь криву лінію.

— Дивіться тепер! — він міряв рушничною цівкою, без приклада. — Цівка ця в мене. Чотири цівки від місця, де я ловив ворон — просто вперед. Ви стежите за мною? Потім три вліво — ах, як добре пам'ятаю я, як ця людина працювала щоночі! Потім дев'ять вперед, і. т. д. Вперед — це значить просто перед себе, по повзучому піску. Він пояснив мені все перед тим, як я забив його.

— Але чому ти не пішов досі звідси, якщо ти знаєш вихід?

— Я не знаю. Він сказав мені, що працював над цим вже півтора року до того, як я побачив; працював щоночі, коли байдак відходив униз по річці, і дослідив, як іде межа повзучих пісків. Потім він сказав, що ми підемо разом. Але я боявся, що він лишить мене тієї самої ночі, як скінчить роботу. І я застрелив його. Опріч того, краще, щоб люди, які потрапили сюди, вже не виходили звідси. Тільки я, як брамін, можу вийти.

Можливість звільнення примусила Ґунґа Даса згадати знов свою касту. Він випроставсь, ходив узад і вперед і вимахував руками. Нарешті, я примусив його говорити спокійно, і він оповів мені, як цей англієць шість місяців досліджував щоночі, цаль по цалю, прохід через піски; як він оповістив, нарешті, що вже наблизився до ріки не більше як на двадцять ярдів від берега і що тепер треба тільки повернути вліво, і кратер можна обминути зокола. Очевидно, Ґунґа Дас забив його з його власної рушниці раніше, ніж він встигнув зробити ці останні кроки.

Охоплений радістю перед можливістю порятунку, я, як живо тепер пам'ятаю, приязно потиснув руку Ґунзі Дасові, і ми вирішили спробувати вийти разом цієї ж ночі.

Довго тягнувся час від того полудня. Коло десятої вечора, оскільки я міг судити, коли місяць щойно підбився над стіною кратеру, Ґунґа Дас заліз у свою нору і виніс звідти рушничну цівку, якою ми повинні були вимірювати відстань. Всі інші мешканці давно вже розійшлися по своїх барлогах. Вартовий байдак спустився до пристані кілька годин перед тим, і ми були зовсім самі біля воронячої купини.

Ґунґа Дас, нісши цівку, впустив клаптик паперу, що був нашим провідником. Я нахилився швиденько, щоб схопити його, і, коли робив це, то вже знав, що диявольський брамін замірився цівкою над моєю головою. Ухилитися, одначе, я не встиг і мені було завдано удар, мабуть, по якійсь з черепних кісток. Сотні тисяч зірок заблищали перед моїми очима, і я знепритомнів.

Коли я отямився, місяць спустився вже низько. Я почував страшенний біль у потилиці, і рот мій був повний крови. Ґунґи Даса не було. Я знову ліг і почав молитися, щоб Бог дозволив мені вмерти без дальших мук... Потім мене опанувала божевільна лють, подібна до тієї, якої я зазнав у перший день своєї ступи, і я хитаючись побіг, оскільки дозволяли мені виснажені сили, всередину кратера, щоб знов спробувати вилізти на його стіну. Раптом мені почулося, що хтось кличе мене пошепки: «Сагібе! Сагібе! Сагібе!» — зовсім так, як звичайно будив мене ранком мій слуга. Я уявив спочатку, що це гарячкове верзіння, але жменя піску впала мені до ніг. Я поглянув угору і побачив голову, що виглядала через стіну кратеру — голову Денну, мого псаря. Побачивши, що я помітив його, він підніс руку і вказав на мотуз. Я знаками звелів кинути його мені. Це була пара зв'язаних шкіряних пункових ремінців з петлею

на кінці. Я просунув у неї голову, потім перепустив ремінці під руки і відчув, що мене потягнули вгору... За кілька хвилин я вже лежав, ледве живий від знемоги, на верхній стіні піскуватого бар'єру, що оточував кратер. Денну, з лицем мертвотно-блідим у промінні місячного світла, благав мене не лишатися тут ані хвилини і зараз же їхати разом з ним.

Виявилося, що він прослідкував копита Порніка по піску протягом чотирнадцяти миль від мого табору до кратеру, повернувся назад і розповів моїм слугам про мою трагічну долю. Але вони рішуче відмовилися мати будь-які зносини з тим білим або чорним, який хоч раз потрапив у страшне селище смерти. Тоді Денну взяв одного з моїх поні, пару пункових ремінців і поскакав до кратеру, щоб визволити мене так, як я щойно описав.

Щоб покінчити з цим довгим оповіданням, мені лишилося сказати тільки, що Денну — мій особистий слуга тепер, з платнею по одному моґуру на місяць — сума, яка й самому мені видається занадто малою подякою за ті послуги, що він мені зробив. Ніщо на світі не змусить мене підійти знов до того диявольського селища або пояснити комунебудь, де воно знаходиться, більш докладно, аніж я зробив у цьому оповіданні. Про Ґунґу Даса я ніколи потім не чув, та й не хочу чути. А описав я цю пригоду зі мною лише під впливом надії, що хтонебудь може пізнає з прикмет і опису речей, наведеного мною, особистість людини, яку я бачив тільки трупом в оливково-зеленому мисливському убранні.

Чорна холера

— А як це буде дівчинка?

— О, пане життя мого, цього не може бути! Стільки ночей я молилася й так часто посилала дари на вівтар шейха Балда, і я знаю, Бог дасть нам сина-хлопчика, що виросте мужчиною. Думай про це й радій! Поки я ще буду безсила і мулла з наттанського мечету не занесе новонародженого в реєстр — моя мати буде його матір'ю. Бог дасть, він народиться в добру годину і тоді... тоді я ж ніколи не надокучу тобі? Я — раба твоя.

— З якого це часу ти стала моєю рабою, царице моя?

— З самого початку, як це благо було дане мені. Як я могла бути певною твого кохання, коли знала, що мене куплено за срібло?

— Ні, це був тільки посаг. Я виплатив його твоїй матері.

— Й вона зарила його і сидить тепер на ньому, мов курка на яйцях. Що ти там кажеш про посаг? Мене купили як якунебудь танцюристку з Лукноу, а не дитину своєї матері.

— А ти журишся, що тебе продали мені?

— Журилася, але тепер я радію. Ти ніколи не перестанеш любити мене тепер? Відповідай же, пане мій!

— Ніколи — ніколи!

— І навіть, навіть, якби *мем-льоґ* — білі жінки твоєї крови — полюбили тебе? Ті, що я бачила, коли вони проїздили одного вечора, — пам'ятаєш? — дуже вродливі.

— Я бачив сотні вогневих куль, але потім я побачив місяць, і з того часу не бачу більше вогневих куль.

Аміра заплескала й засміялась.

— Дуже добре сказано! — скрикнула вона. Потім з поважним виглядом вимовила: — Одначе, досить. Даю тобі дозвіл їхати — якщо ти хочеш тільки.

Чоловік не рушився. Він сидів на низькій червоній полякованій канапі — єдиній меблі в кімнаті, прикрашеній синіми й білими килимками і силою різних тубільних подушок. Біля його ніг сиділа жінка шістнадцяти років, і в ній одній зосереджувався для нього цілий світ. За всіма звичаями й законами повинно було б бути інакше, бо він був англієць, а вона — дочка мусульманина, куплена два роки тому у своєї матері, яка, лишившись без грошей, продала б свою Аміру навіть Цареві Тьми, якби той дав їй достатню ціну.

Ця умова була зроблена з легким серцем. Та раніше, як дівчинка розцвіла в жінку, вона заповнила більшу частину життя Джона Ґолдена. Для неї і для її, подібної до відьми, матері він найняв маленький будиночок на горі, що панувала над великим, обнесеним червоною стіною містом. І коли горицвіт пустив парості біля криниці на маленькому подвір'ї, а Аміра влаштувалася згідно з своїм розумінням комфорту і її мати перестала буркотіти на невигоди кухні, на віддаленість ринку і на різні господарські труднощі взагалі, то цей дім став для нього родинним вогнищем. Кожний міг входити до його другого дому — бунґало парубка — повсякчас і вдень і вночі, і життя його там було непоказне. У новому ж його домі тільки його нога могла ступити за зовнішнє подвір'я в кімнати жінок. І коли велика дерев'яна брама замикалась за ним, він був царем у своєму царстві, де Аміра була царицею. А ось тепер у це царство готувався вдертися ще третій, без якого Ґолден з охотою обійшовся б. Він порушить його безхмарне щастя. Він розладнає тихий спокій затишного вогнища. Але Аміра божеволіла від радости, думаючи про дитину так само, як і її мати. Любов мужчини, і особливо білого мужчини, в кращому випадку непостійна, але, думали обидві жінки, вона може закріпитись на довший час руками дитини. «І тоді, — твердила собі завжди Аміра, — тоді він ніколи не думатиме про *мем-льоґ*. О, я ненавиджу їх усіх — ненавиджу!»

— Розуміється, буде час, коли він вернеться до своїх, — казала її мати, — але, Бог дасть, цей час ще далеко.

Ґолден мовчки сидів на канапі, з думками про майбутнє, і нерадісні були його думки. Двоїсте життя його мало багато темних сторін. Дбайливий уряд звелів йому поїхати на два тижні на другу станцію, щоб заступити одного урядовця, що мусів лишитися біля ложа своєї хворої дружини. Наказ цей, переданий усно, супроводився жартівливою заувагою, що Ґолден повинен вважати себе за щасливого, як нежонатий і вільний чоловік. Він і приїхав тепер повідомити про це Аміру.

— Це неґаразд, — вимовила вона тихо, — а проте, це ще не біда. Тут лишається моя мати, і нічого поганого зі мною не трапиться, — хібащо, я помру з радости, коли побачу хлопчика. Іди до свого діла і не мучся тривожними думками. Як прийде час, я думаю... ні, я певна, що передам тобі й о г о на руки, і ти будеш любити мене завжди. Поїзд іде вночі — опівночі, правда? Іди й не турбуйся про мене. Але ти поспішиш повернутися сюди! Ти не будеш затримуватися в дорозі для розмов з білими *мем-льоґ!* Повертайся до мене скорше, життя моє!

Перейшовши через подвір'я до свого білого коня, прив'язаного до брами, Ґолден тепло попрощався з Пір Ханом, сивоволосим сторожем, що охороняв його дім, і передав йому заповнений вже телеграфний блянкет з тим, щоб той негайно послав йому на випадок якого нещастя. Це все, що він міг зробити. І з почуттям людини, присутньої на своєму власному похороні, Ґолден виїхав нічним поїздом у вигнання.

Кожної години вдень він боявся телеграми і кожної години вночі малював собі образ смерти Аміри. Через це його урядова робота була аж ніяк не першорядною, а відносини його до товаришів далеко не ласкаві. Два тижні минуло без усякої звістки з дому. І коли, немов на шматки пошарпаний різними тривожними думками, Ґолден повернувся на свою станцію, то його не випустили звідти «додому» доти, аж поки не вкрали дві дорогоцінні години на обід у клюбі, де він слухав, неначе уві сні, чиїсь голоси про те, як погано виконував він свої обов'язки і який дорогий він усім своїм постійним товаришам. Тільки по цьому міг він скочити на коня і з тремтінням серця мчатися до Аміри.

Ніхто не відповідав на його удари в браму, і він уже нетерпляче повернув був свого коня, щоб примусити його вибити її задом, як з'явився Пір Хан з ліхтарем і притримав його стремено.

— Щонебудь сталося? — спитав Ґолден.

— Звістки не сходять з уст моїх, покровителю бідного, але... — і простягнув свою тремтячу руку, як і слід людині, що заслуговує нагороди за добру звістку.

Ґолден поспішив через подвір'я. Світло горіло у верхній кімнаті. Його кінь заіржав біля брами, а з дому донісся тоненький плач, від якого кров прилинула йому до горла. Це був новий голос, але він ще не доводив, що Аміра жива.

— Хто там? — крикнув він угору з вузьких цегляних сходів.

У відповідь залунав радісний крик Аміри, і потім голос її матері, що тремтів від старости й гордости:

— Ми, дві жінки, і мужчина — твій син!

На порозі кімнати Ґолден наступив на кинджал, що його поклали там для відвернення нещастя, і лезо зломилося під його нетерплячою ногою.

— Велик Бог! — прошепотіла Аміра в півсвітлі. — Ти прийняв його нещастя на свою голову...

— Ах, але як ти себе почуваєш, життя життя мого? Стара, як вона?

— Вона забула свої муки від радости, що народився хлопчик. Усе гаразд. Але говори тихше, — сказала мати.

— Треба було тільки твоєї присутности, щоб мені було зовсім добре, — сказала Аміра. — Пане мій, тебе дуже довго не було. Яких подарунків привіз ти мені? Ах! ах! Та ж цього разу я даю тобі подарунок. Ну, подивись, життя моє, подивись! Чи була коли на світі друга така дитина? Ні, я дуже слаба навіть для того, щоб увільнити від неї свою руку.

— Дай йому спокій і не розмовляй з ним. Я тут тепер *баккерій* 1).

— Гарно сказано, бо нас тепер зв'язують пута, яких ніщо не може розірвати. Ну, дивись же, ти бачиш щонебудь при цьому світлі? На тільці нема ні плямочки! Ніколи ні в кого на світі не було такого гарного хлопчика. *Ійя Ілля!* він буде пундітом 2), — ні, він буде офіцером королівської армії. Життя моє, скажи мені, чи любиш ти мене й тепер, як любив раніше, хоч я й безсила, недужа й виснажена? Відповідай правду!

---

1) Баккерій — маленька жінка.
2) Пундіт — вчений брагман.

— Так, я люблю тебе, як любив завжди, всією душею своєю. Лежи спокійно, перлиночко моя, і відпочивай.

— Тоді не відходь. Сядь біля мене — ось так. Мати, господареві дому треба подушку. Принеси її!

Крихітне сотворіння, що починало жити, ледве помітно поворушилося в руках Аміри.

— Ого! — сказала вона голосом, що тремтів від кохання, — дитина вродилася вояком. Вона мене штовхає в бік. Ну, чи була коли така дитина? І вона наша — твоя й моя! Погладь її рукою по голівці, та тільки обережно, вона ж ще зовсім крихітна, а чоловіки не вміють поводитися з такими речами.

Ґолден тихенько торкнувся кінчиками пальців порослої пухом голівки.

— Він уже знає свою віру, — сказала Аміра, — бо безсонними ночами я нашіптувала йому в вушка молитви Заступникові й символ віри. І найдивніше, що він народився в п'ятницю, як і я. Обережніше з ним, життя моє! Але дивись, він уже може триматися своїми рученятками...

Ґолден відчув на своєму пальці слабо стиснену безпомічну маленьку ручку, і це стиснення дійшло йому до серця. Досі він думав тільки про Аміру. Тепер же він почав визнавати, що на світі є ще хтось, тісно з ним зв'язаний, та проте не вповні ще відчував, що це — син його. Він поринув у думках, а Аміра злегка задрімала.

— Іди звідси, сагібе, — ледве чутно сказала її мати. — Недобре, як вона прокинувшись побачить тебе тут. Вона повинна бути зовсім спокійною.

— Я йду, — сказав Ґолден покірливо. — Ось тут кілька рупій. Дивись, щоб мій бебі товстішав і щоб йому нічого не бракувало.

Брязкіт срібла збудив Аміру.

— Я — його мати, а не наймичка, — сказала вона тихо. — Хіба за гроші буду доглядати його краще або гірше? Мати, віддай їх назад, я породила своєму панові сина.

Глибокий сон слабости опанував її ледве скінчила вона говорити це. Голден потихесеньку зійшов по сходах і вийшов на подвір'я. На серці йому тепер було легко. Пір Хан, старий сторож, задихався з радощів.

— Цей дім повний тепер, — сказав він, і без дальших пояснень сунув в руки Ґолдена ефес шаблі, що носив багато років тому, як служив у королівській поліції. Почулося мекання цапа, прив'язаного до криниці.

— Їх двоє тут, — сказав Пір Хан, — двоє кращих цапів, яких тільки я міг знайти. Я купив їх, заплатив за них багато грошей, і як тут не буде зібрання на честь новонародженого, то все їхнє м'ясо буде моє. Удар здорово, сагібе! Це добре нагострена шабля. Зачекай, поки вони підведуть голови від горицвіту, що їдять тепер.

— Та для чого ж це? — спитав здивований Ґолден.

— Для жертви на честь народженого хлопчика. Для чого б ще? Інакше дитину ніщо не буде охороняти від долі, і вона може вмерти. Покровитель бідного знає, які слова треба сказати при цьому.

Ґолден справді завчив їх колись, ні трохи не думаючи про те, що йому доведеться вимовити їх серйозно. Коли холодна рукоять шаблі торкнулася його долоні, раптом думка його перенеслася до рученятка дитини, що лежала нагорі, дитини, яка була його власним сином — і страх утрати обхопив його.

— Рубай! — сказав Пір Хан. — Ніколи життя не приходить у світ без того, щоб друге життя не було заплачене за нього. Дивись, цапи підвели свої голови. Ну! одним ударом!

Ледве розуміючи, що робить, Ґолден ударив двічі, бурмочучи мохаммеданську молитву, яка каже: «Всесильний, замість цього свого сина, я приношу тобі життя за життя, кров за кров, голову за голову, кість за кість, волос за волос, шкіру за шкіру». Кінь, що чекав біля брами, пирхнув і рвонувся на своїй припоні, зачувши запах сирої крови, що бризнула на чоботи Ґолдена.

— Вправний удар! — сказав Пір Хан, витираючи шаблю. — В тобі сидить справжній вояк. Іди з легким серцем, рождений небом! Я твій слуга і слуга твого сина. Нехай нащадки твої живуть тисячі років... а м'ясо з цапів моє?

Пір Хан став багатшим на цілу місячну платню.

Ґолден скочив на коня й поїхав низькорослим лісом, оповитим вечірнім туманом. Він був у буряному захваті, що змінявся безконечною ніжністю, не скерованою на будь-який певний предмет; вона примушувала його задихатися, коли він припадав до шиї свого неспокійного коня. «Ніколи в житті я не зазнавав нічого подібного, — думав він. — Поїду до клюбу і там постараюсь заспокоїтись.»

У клюбі починалася гра в пуль і було повно людей.

Ґолден увійшов і, радіючи з світла й приятелів, почав уголос наспівувати:

Гуляв я в Балтіморі й красуню там зустрів.

— Зустріли? — спитав клюбний секретар з свого кутка. — Е, та чи не сказала вона вам, що ваші чоботи мокрі? Боже мій, та це ж кров!

— Дурниці! — сказав Ґолден, беручи свого кия. — Звідки вона може бути? Це роса. Я їхав верхи по дуже високій траві. Хоч, правду кажучи, мої чоботи дійсно в великому безладді, — додав він і заспівав:

І як вона буде дівчина, то буде носити шлюбну обручку,
А як хлопчик, — то буде битися за свого короля
І з кортиком, і в шапці, і в своїй маленькій синій куртці
Буде походжати по палубі.

— Жовтий по синьому, — зеленому грати, — сказав монотонно маркер.

— І буде походжати по палубі... моя куля зелена, маркер?... І буде походжати по палубі... Ох, який, одначе, поганий удар!

— Я не бачу причини вашого самовдоволення, — гостро зауважив заздрісний молодий урядовець. — Уряд не зовсім вдоволений з вашої праці за той час, коли ви заступали Сандерса.

— Це можна вважати за догану з головного штабу? — спитав Ґолден з неуважною усмішкою. — Я думаю, що можу витримати її.

Розмова перейшла на завжди свіжу тему — працю того чи іншого з товаришів і затримала Ґолдена в клюбі до ночі, коли йому був уже час іти до свого непривітного порожнього бунґало, де льокай прийняв його, як людина, що знає всі його діла. Ґолден не спав більшу частину ночі, але сни його були приємні.

II

— Скільки років йому тепер?

— *Ійя Ілля!* Тільки мужчина може спитати так! Йому всього шість тижнів. І сьогодні увечері я зійду з тобою на дах дому, моє життя, рахувати зірки. Ти знаєш, це добре для долі дитини. Вона народилася в п'ятницю, під знаком сонця; і мені предрікли, що вона переживе нас обох і буде

багата. Ну, чи можеш ти бажати ще чогонебудь кращого, мій коханий?

— Кращого за це нічого нема. Одначе, ходімо на дах, і ти будеш рахувати зірки — але ти нарахуєш небагато, бо небо вкрите хмарами.

— Зимові дощі запізнились, і вони можуть захопити ще частину весни. Ходімо, поки не всі ще зірки сховалися. Ти бачиш, я взяла на себе свої найдорожчі прикраси.

— Ти забула щонайдорожчу з них.

— Ай, *нашого* ж! Він теж іде. Він ще не бачив неба.

Аміра зійшла вузькими східцями, що вели на плаский дах. Дитина смирно лежала на її правій руці, загорнена в пишну, обшиту срібною торочкою ковдру, і з маленькою фескою на голові. Аміра справді наділа найдорожчі свої прикраси. Діямантову оздобу в носі з успіхом можна було б прирівняти до мушки якоїнебудь західньої красуні, золота оздоба посередині чола пришпилена була до волосся шпилькою з буйними краплинами смараґдів та кривавих рубінів; масивне намисто з кутого золота обхоплювало шию м'якістю чистого металю, і над рожевими ступнями низько спускались срібні обручі з брязкальцями. На ній була яскравозелена сукня, як і слід правовірній, і руки її від плечей до ліктів і від ліктів до кистей закриті були срібними бранзолетами, перев'язаними шовковими шнурами, що тримали також і крухкі скляні бранзолети, спущені на кисті, на доказ ніжности її рук... І серед усіх цих східніх прикрас було видно й масивні золоті бранзолети нетубільного походження; вони були радістю для Аміри, бо подаровані були їй Ґолденом й застібалися хитромудрими европейськими замочками.

Вони сіли біля низьких білих балясів даху, з якого видно було все місто та його вогні.

— Там, певно, теж є щасливі, — сказала Аміра, — але я не думаю, щоб хтонебудь був такий щасливий, як ми. Не думаю теж, що білі *мем-льоґ* щасливі. А як ти гадаєш?

— Я знаю, що вони нещасливі.

— Звідки ти знаєш це?

— Вони віддають своїх дітей мамкам.

— Я ніколи не бачила цього, — сказала Аміра, зітхаючи, — та й не хочу бачити. Ахі! — вона опустила голову на плече Ґолдена. — Я нарахувала сорок зірок і втомилася. Дивись на дитину, любов мого життя. Вона теж рахує.

Дитина дивилася круглими оченятками на темне небо.

Аміра поклала її на руки Ґолдена, й вона тихо лежала там.

— Як ми з тобою зватимем його? — сказала вона. — Та подивись на нього! Хіба ти втомився дивитися на нього? У нього зовсім твої очі. Але уста...

— Твої, дорога. Кому це краще бачити як не мені?

— О, це такий маленький ротик, такий маленький. І проте, він тримає моє серце в своїх губках. Дай мені його тепер. Він дуже довго був в гостях у тебе.

— Ні, нехай лежить; він ще не почав плакати.

— А коли заплаче, то ти віддаси його мені, так? Ти справжній мужчина. А мені він ще дорожчий, коли плаче. Але, життя моє, як же ми зватимем його?

Маленьке тільце пригорталося до серця Ґолдена — безпомічне, м'яке тільце. Він ледве насмілювався дихати, боячись роздавити його. Міян-Міту, зелена папуга в клітці, що в більшості тубільних домів вважається за духа-охоронця, крутилася на своїй жердочці й чистила крила.

— Ось відповідь, — сказав Голден, вказуючи на Міян-Міту, — хлопчик наш буде папугою. Коли він виросте, то буде чудово балакати й жваво рухатися. Міян-Міту, це ж значить папуга твоєю мусульманською мовою, чи ж не так?

— Для чого ти відділяєш так мене від себе? — відповіла Аміра сердито. — Дамо йому таке ім'я, яке було б ближче до англійського, тільки не зовсім англійське, бо дитина і твоя й моя.

— Тоді зватимем його Тота; це майже зовсім по-англійськи.

— Так, так, Тота! І це теж значить папуга. Вибач мені, пане мій, що я розсердилась зараз, але ж він такий малий, дуже малий для такого важкого імени як Міян-Міту. Він буде Тота — наш Тота. Чуєш ти, крихітко? Ти — Тота!

Вона торкнулася дитячої щічки, дитина прокинулася й заплакала, так що треба було передати її матері, яка почала її заспокоювати дивною пісенькою:

О, вороне! Іди, вороне! Бебі спить міцно,
І дикі пера ростуть в джунґлях тільки по пенні за фунт.
Тільки по пенні за фунт, б е б і, — тільки по пенні за фунт.

Послухавши кілька разів, що ціна пер не велика, Тота знов поринув у сон. Двоє білих бичків на дворі жували вечірню порцію. Старий Пір Хан прикурхнув до голови Ґолденового коня з голою шаблею на колінах і сонно помпував воду великим смоком, що крякав мов жаба в ставку.

Амірина мати сиділа за прядивом на нижній веранді, і дерев'яні ворота були замкнені. Музика весільної процесії доносилася з-поміж віддаленого гудіння міста, і крила кажанів перетинали диск місяця, що низько спустився над землею.

— Я молилась, — сказала Аміра по довгій мовчанці, підперши підборіддя руками; — я благала двох речей. По-перше, щоб я могла вмерти замість тебе, якщо твоя смерть потрібна; і подруге, щоб я могла вмерти замість нашої дитини. Я благала про це Пророка й Бібі Міріям[1]). Як ти думаєш, почують вони мене?

— Хто не вчує найменшого слова з твоїх уст?

— Я чекала серйозної відповіді, а ти говориш мені ніжності. Чи вчуті будуть мої молитви?

— Як можу я сказати? Бог дуже добрий.

— Цього я не певна. Слухай мене. Коли я помру або дитина помре, що буде з тобою? Ти тоді вернешся до нахабної білої *мем-льоґ*, бо кожна людина шукає своїх.

— Не завжди.

— Жінка не завжди, а чоловік — інша річ. Потім ти повернешся до себе на батьківщину. Коли це станеться, мене не буде в живих. А по твоїй смерті тебе візьмуть від мене до того раю, у який мене ніколи не пустять.

— Неодмінно до раю?

— Напевно. За що ж Бог скривдить тебе? Але ми обоє — я й дитина, будемо в іншім місці; і ні нам до тебе, ні тобі до нас не можна буде приходити. Раніше, до народження дитини, я не думала про ці речі, але тепер я думаю про них увесь час. Важко говорити про це.

— Буде, що буде. Завтрішнього дня ми не знаємо, але сьогоднішній день і нашу любов знаємо добре. Ми знаємо, що тепер ми щасливі.

— Такі щасливі, що я молюся, щоб це щастя тривало вічно. І твоя Діва Марія повинна почути це, бо вона також жінка. Але вона може позаздрити мені. Не личить чоловікові обожнювати жінку.

Ґолден засміявся вголос з цього маленького вибуху ревнощів.

— Не личить? Чому ж ти не забороняєш мені обожнювати тебе?

— Ти обожнюєш! Мене! Володарю мій, за всі твої солодкі слова, я добре знаю, що я — твоя слуга й твоя рабиня

[1]) Бібі Міріям — Діва Марія.

і прах біля ніг твоїх. І я не хочу, щоб було інакше. Дивись!

І раніше, ніж Ґолден встиг перешкодити, вона нахилилася й торкнулася губами його ніг; потім, випроставшись, з тихим радісним сміхом вона міцніше притиснула Тоту до своїх грудей — і раптом сказала з диким поривом:

— Правда, що білі *мем-льоґ* живуть утроє довше, ніж ми? Правда, що вони віддаються не раніше, як зробляться старими?

— Вони виходять заміж, як і інші — коли вже можуть бути матерями.

— Це я знаю, але ж деякі з них вінчаються, коли їм уже минуло двадцять п'ять років. Це правда?

— Правда.

— *Ійя Ілля!* В двадцять п'ять років! Та хто ж з своєї волі візьме жінку навіть вісімнадцятилітню? Тоді жінка старіється вже з кожною годиною. Двадцять п'ять років! Я буду вже старою в такому віці, а ці *мем-льоґ* лишаються завжди молодими. Як я їх ненавиджу!

— Яке нам діло до них, а їм до нас?

— Не можу сказати. Знаю тільки, що на цій землі може жити жінка на десять літ старша за мене; вона може прийти до тебе й взяти твою любов за десять років по тім, як я вже буду сивою бабою й нянькою сина Тоти. Це несправедливо! Треба, щоб і вони вмирали так само рано, як ми.

— Ну, а тепер, не вважаючи на всі твої літа, ти ще дитина; і я візьму тебе на руки й знесу по сходах.

— Тота! Обережніше з Тотою, мій пане! Це ти нерозсудливий, мов дитина! — Аміра потихеньку пригортала до себе Тоту і радісно сміялася, коли Ґолден спускався сходами, тримаючи її в своїх обіймах. Тота розкрив очі і всміхнувся, як всміхаються янголи.

Це була спокійна дитина, і, раніше, ніж Ґолден це усвідомив, вона зробилася маленьким золотоволосим божком і самодержавним деспотом у домику на горі. Це були місяці безхмарного щастя для Ґолдена та Аміри, щастя віддалік від світу, за дерев'яною брамою, що її охороняв Пір Хан. Удень Ґолден зайнятий був у місті і глибоко співчував усім тим, що не знають такого щастя, яким жив він, і виявляв ніжну симпатію до маленьких дітей, забавляючи й дивуючи цим матерів з товариства станції. Увечері він повертався до Аміри — Аміри, що чекала на нього з невичерпним запасом оповідань про цього дивного Тоту: як він стискав свої п'ястучки і потім ворушив пальчиками,

бажаючи висловити щось; як він сам зліз на підлогу з свого низького ліжка, зіп'явся на ноги і зробив три крихітні крочки... «Мені здалося, що він довго тримався на ніжках, і серце моє завмерло від радости», — казала Аміра.

Хлопчик любив бавитися з тваринами, з водовозними бичками, з маленькими сірими ящірками, з іхневмоном, що жив у норі біля криниці, і надто з Міян-Міту — папугою, хвіст якої він одного разу так сердито схопив, що Міян-Міту почав жалібно кричати, поки Аміра й Ґолден не звільнили його.

— Ах, ти, лютий лицарю! Ось як ти поводишся з своїм братом? *Тоба, Тоба!* Але я знаю спосіб, від якого він порозумнішає й зробиться мудрим, як Сулейман і Афлатун! [1]) Ну, дивися, — сказала Аміра. Вона витягла з ажурного мішечка жменьку миґдалю. — Дивися, ми рахуємо сім. Дивись же, на Бога!

Вона посадовила розлюченого й настовбурченого Міян-Міту зверху на клітці, сіла між дитиною й птахом, розколола миґдалевий горіх і обчистила зерно — біле, але не біліше від зубів її.

— Ти побачиш, що це просто чарівно, життя моє; нема з чого тут сміятись. Дивись. Я даю йому половину, а Тоті другу.

Міян-Міту обережно взяв свою частину дзюбом з уст Аміри, а другу половину вона вклала поцілунком у ротик дитини, що тихо їла її, здивовано розкривши очі.

— Це я робитиму щодня протягом тижня, і, без сумніву, наша дитина буде сміливою й мудрою. Ей, Тото, чим ти будеш, коли станеш мужчиною, а я буду сивою бабою?

Тота нетерпляче засовав своїми ніжками. Він міг повзати, але зовсім не мав охоти витрачати весну своєї юности на даремні розмови. Йому захотілось вщипнути хвіст Міян-Міту.

Якось, вже доживши до чести носити срібний пояс, що з срібним амулетом на шиї становив більшу частину його убрання, Тота зробив ще непевними кроками небезпечну подорож через садок до Пір Хана і запропонував йому всі свої дорогоцінності взаміну за маленьку прогулянку на коні Ґолдена. Він бачив, що мати його матері зайнята з продавцем овочів на веранді. Розчулений Пір Хан заплакав, обережно поставив ніжку дитини на свою сиву голову на

---

[1]) Соломон і Платон.

знак вірности їй і відніс відважного мандрівника до його матері, присягаючись, що Тота буде проводирем людей раніше, ніж у нього виросте борода.

Одного гарячого вечора, сидячи на даху між батьком та матір'ю, хлопчик побачив літавців, що їх пускали хлопчики в місті, й забажав і собі мати власного літавця... Але запускати його він, одначе, дав Пір Ханові, бо боявся всього, що було більше від нього самого. І коли Ґолден назвав його «живчиком», він скочив і повагом відповів, боронячи свою нову індивідуальність: «Я не живчик, а мужчина!»

Цей протест дуже вразив Ґолдена й примусив його серйозно замислитись над майбутністю Тоти.

Та ледве чи й треба було клопотатися цим. Щастя його життя було надто велике, щоб тривати ще. І тому воно було відібране йому, як багато чого відбирається в Індії — раптом і без попередження. Якось маленький господар дому, як називав його Пір Хан, зробився сумний і став скаржитися на біль — хоч досі не знав, що таке біль. Аміра, божевільна від жаху, не заплющувала очей біля нього цілу ніч, а на світанку життя дитини було взяте пропасницею — сезоновою осінньою пропасницею. Здавалося неможливим, що він може вмерти, і ні Аміра, ні Ґолден спочатку не вірили смерті, хоч про неї виразно свідчило нерухоме тільце, що лежало на ліжку. Потім Аміра вдарилася головою об стіну й побігла до садової криниці, щоб кинутися в неї, та Ґолден затримав її силою.

Одна лише потіха була послана Ґолденові. Коли він приїхав удень до своєї контори, то знайшов там надзвичайно велику пошту, що вимагала від нього уваги й довгої праці. Він, одначе, не був вдячний за цю милість богів.

III

Удар кулі в першу хвилину не сильніший, як укол шпилькою. Поранене тіло не доносить своєї скарги до душі раніше як за десять-п'ятнадцять секунд. Потім людина відчуває спрагу, починаються корчі й настає агонія, часто з великим числом зойків. Ґолден повільно відчував своє горе, так само повільно, як сприймав раніше своє щастя, і так само мусів ховати всі його сліди. Спочатку він почував тільки, що втрачено щось дороге й що Аміру треба потішати, коли вона сиділа, поклавши голову на його коліна й

здригалась щоразу, як Міян-Міту кричав з даху: «Тота! Тота! Тота!» Потім усе в його щоденному житті почало завдавати йому муки. Йому здавалось жорстоко образливим, що всі діти, що з'являлися вечорами на прогулянці, де грає оркестра музики, живуть, а його дитина вмерла. Це було щось більше, аніж тільки біль у серці, коли хтонебудь з них торкався його. А оповідання батьків, зачарованих своїми дітьми, про їхні вчинки, мов ножем різали його. В місті він не міг поділитися ні з ким своїми муками, а в маленькому домику, куди поспішав він кінчати томливий день, Аміра мимо своєї волі мучила себе й примушувала його мучитися докорами, що їх заслужили батько й мати, які не вміли зберегти своїх дітей...

— Напевно, — казала вона, — якби було трошечки більше дбайливости з нашого боку, дитина була б урятована.

Йому здавалося, що немає пекла гіршого за це — поки він не зазнав іншого — пекла сумнівів чоловіка, чи не винен він у смерті жінки своєї.

— Може, — казала Аміра, — я була не досить уважна. Так це, чи ні? Сонце так пекло того дня, коли він бавився сам на даху, а я — *ахі!* я заплітала своє волосся — може саме тоді сонце й послало йому хворобу. Якби я взяла його звідти раніше, то може він був би тепер живий. Ну, скажи ж ти мені, що я невинна! Ти знаєш, що я любила його, як люблю тебе. Скажи, що ніякої вини нема за мною, інакше я помру, помру!

— Тобі нема за що докоряти собі. Перед Богом, ти не винна! Було призначено, щоб він помер, і що ж ми могли подіяти, щоб врятувати його? Примирись з цим, моя кохана!

— Він був серцем моїм. Як можу я не думати за нього, коли рука моя говорить мені щоночі, що його нема тут? Ах! ах! О, Тото, вернися до мене — вернися до мене — вернися! Нехай ми всі вкупі будемо, як було раніше...

— Заспокойся, заспокойся! Для себе самої й для мене тепер, як любиш мене, заспокойся.

— Проте, я знаю, ти не турбуєшся; і як може бути інакше? У білих людей серця з каменю, а душі з заліза. О, якби я вийшла заміж за чоловіка з мого народу — хоч би він і бив мене — я ніколи не їла б хліба чужої людини!

— Невже я чужий тобі, мати мого сина?

— А як же не чужий, сагібе?.. О, вибач мені — вибач! Смерть хлопчика відібрала мені розум. Ти — життя мого серця й світ очей моїх і дихання життя мого, а я... я від-

штовхнула тебе від себе! Та я ж не можу жити без тебе. Як ти підеш від мене, до кого звернусь я за поміччю? Не сердься. Це ж говорило горе моє, а не раба твоя.

— Я знаю, я знаю. Нас було троє, а тепер ми лишилися вдвох тільки. Й ще більше треба через це нам зіллятися душа в душу.

Ця розмова провадилася на даху, де звичайно сиділи вони вечорами. Ніч була тепла. Була рання весна й на обрії грала блискавка під переривчастий гуркіт далекого грому. Аміра міцно притиснулася до Ґолдена.

— Суха земля реве, мов ненапоєна корова, і мені страшно. Зовсім було інакше, коли ми рахували зірки. Але ти любиш мене так, як раніше, хоч того, хто зв'язував нас, уже нема тепер? Відповідай!

— Люблю тебе ще більше, бо нові зв'язки виросли з горя, що переживаємо разом. І ти це знаєш.

— Так, я знаю, — сказала Аміра пошепки. — А проте, гарно чути це від тебе. Я не буду більше дитиною і допомагатиму тобі, як сильна жінка. Слухай. Дай мені *сітару*, я заспіваю тобі щось гарне.

Вона взяла оздоблену сріблом *сітару* і почала пісню великого героя Раджа - Разалу. Але враз пальці її застигли на струнах, голос увірвався, і, замість низьких нот войовничої мелодії, полилися звуки колискової пісеньки про злого ворона:

І дикі пера ростуть у джунґлях,
Тільки по пенні за фунт,
Тільки по пенні за фунт, бебі, тільки...

Потім вона вибухнула сльозами і стала гірко нарікати на долю, аж поки не заснула, схлипуючи навіть уві сні й відкинувши праву руку, ніби оберігаючи щось, чого не було коло неї.

По цій ночі Ґолденові трохи полегшало. Біль утрати, що він повсякчас його відчував, примусив його заглибитися в роботу, і робота платила йому за цю увагу, наповнюючи собою його думки протягом восьми чи дев'яти годин щодня. Аміра цей час перебувала вдома сама і хоч не переставала думати про своє нещастя, але ставала з кожним днем спокійнішою, бачачи, що Ґолденові знов гарно біля неї... Щастя начебто поверталося до них, — та на цей раз вони були обережніші.

— Тота вмер, бо ми надто любили його; заздрість Бога відвідала нас, — сказала Аміра. — Я повісила великий чор-

ний дзбанок перед вікном, щоб відвернути від нас лихе око. І, крім того, ми не повинні говорити вголос про те, що так любимо одне одного. Краще сидітимем тихо під зірками, щоб Бог не звернув на нас уваги. Чи не маю я рації, мій безцінний?

Вона замінила цим словом свій звичайний епітет «коханий», на доказ щирости свого наміру. Але поцілунок, що прозвучав по цім новім хрищенні, був такий, що кожне божество могло йому позаздрити. З цього часу вони часто вголос повторювали: «Ну, що ж робити? що ж робити!» — сподіваючись, що всі сили небесні почують їх покірливість долі.

Ці сили, одначе, були зайняті іншими справами. Вони дали тридцятимільйоновому населенню чотири врожайні роки, протягом яких воно добре їло, пило і множилось. У справозданнях значилося, що в цих виключно хліборобських провінціях на квадратову милю перенаселеної землі припадало від дев'ятсот до двох тисяч людей. Настав час розчистити місце. Саме в той час подорожував по Індії член Нижньої палати, в циліндрі та фраці і виголошував промови. Його великотерпці-господарі всміхалися й вітали його; і коли він зупинявся в захопленні перед даковими деревами, — невчасний та кривавий цвіт яких цього року був, як вони знали, певним знаком прийдешньої епідемії, — вони всміхалися ще більше, аніж будьколи.

Депутат-комісар з Кот Кумхарсену, що завітав на один день до клюбу, весело оповідав новини. У Ґолдена застигла кров, коли до вуха його долетів кінець розмови:

— Він нікому й нічим не буде хвалитися більше. Ніколи в житті я не бачив людини більш здивованої. Присягаюсь Юпітером, я думаю, що він внесе запитання в палату з приводу цієї події. Пасажир на пароплаві, що обідав разом з ним, занедужав на холеру і помер за вісімнадцять годин. Не треба сміятися з цього, приятелі мої. Член Нижньої палати дуже розгніваний був цим; але ще більше злякався. Я думаю, що після цього високоосвічена особа поспішить забратися з Індії.

— Але що ви говорите про холеру? Тепер надто рано, — сказав наглядач соляних складів.

— Не кажіть цього, — замислено відказав депутат-комісар. — У нас з'явилася сарана, а на півночі спорадична холера. Принаймні, ми називаємо її спорадичною для са-

моомани. Весняний врожай дуже лихий, — недорід у п'яти округах. Ніхто, здається, не знає, куди поділися зимові дощі. Тепер уже березень на носі. Я не хочу лякати нікого, але мені здається, що природа збирається звести свої порахунки грубим червоним олівцем цього літа.

— Якраз тоді, коли мені треба взяти відпустку, — сказав голос з кутка кімнати.

— Не можна сподіватися на щедрі відпустки цього року. Але за те повинен бути великий рух на службі. Я приїхав сюди умовити уряд не забути про мій канал при організації публічних робіт для допомоги голодним. Дує лихий вітер. Але я сподіваюсь, що зате мій канал буде скінчений, нарешті.

— Значить, це стара програма, — сказав Ґолден: — голод, пропасниця й холера?

— Щасливий ви хлопчина! Ви не маєте жінки й не треба вам клопотатися, щоб забрати її далі від небезпеки. Гірські станції, мабуть, переповнені будуть жінками цього року.

— Я думаю, ви прибільшуєте базарні чутки, — сказав молодий урядовець секретаріяту. — Я завжди спостерігав...

— Вірю, що ви спостерігали, — перервав його депутат-комісар, — але вам доведеться спостерігати ще більше, сину мій. А втім, я хотів звернути вашу увагу на... — і він відвів його набік, щоб поговорити з ним про будування каналу, дорогого його серцю.

Ґолден пішов до свого бунґало, зрозумівши, що він не самітний на цьому світі і що його опановує страх за другого, страх, що більше, аніж якийбудь інший, знайомий людині і здатний наповнити його душу.

Через два місяці, як і предрік депутат, природа почала зводити порахунки червоним олівцем. Наприкінці весни зчинився крик про хліб, і уряд, який оголосив, що жадна людина не повинна вмерти з голоду, прислав пшеницю. Потім почала ґрасувати холера, налетівши за усіх чотирьох чвертей компаса. Вона десяткувала ряди прочан, що їх півмільйона зібралося навколо святого вівтаря. Багато вмирало біля ніг свого Бога; інші тікали в страху й розносили пошесть по лицю землі. Вона добралася й до обнесеного муром міста, з'їдаючи до двохсот людей на день. Люди товпилися біля потягів, чіпляючись з підніжки й тулячись на дахах вагонів. А холера йшла за ними, бо на кожній станції вони викидали мертвих і тих, що вмирали,

на плятформи, що курілися від вапняної води та карболового квасу. Люди вмирали на шляхах, і коні англійців полохались, наступаючи на трупи в траві. Дощів не було і земля стала, як залізо, немовби для того, щоб людина не могла сховатися в ній від пошести та голоду. Англійці вивезли своїх жінок у гірські санаторії й, завалені роботою, завжди готові були прийти туди, де смерть зробить прогалину в рядах бойової лінії. Голден, страшенно боячись утратити найбільший свій скарб на землі, робив усе, що міг, щоб умовити Аміру поїхати з матір'ю в якенебудь селище на схилі Гімаляїв.

— Чому повинна я відійти від тебе? — сказала вона якось увечері, пригортаючись до нього на даху.

— Пошесть лютує, народ умирає, і всі білі *мем-льоґ* пішли в гори.

— Всі?

— Усі, крім, може, божевільних, що засмучують своїх чоловіків, наражаючись на смерть.

— Ні, та жінка, що лишається з чоловіком — моя сестра. І ти не повинен ганьбити її, бо я теж хочу бути божевільною. Я рада, що всі нахабні *мем-льоґ* пішли геть.

— Та жінці я кажу чи дитині? Їдь у гори, а я подбаю про те, щоб ти подорожувала, як дочка короля. Подумай, дитино моя, ти сидітимеш у червоній полякованій колясі з мідними павичами на тичці, запряженій биками, завішаній червоними шовковими завісками. Я пошлю з тобою двох вартових і...

— Годі! Це ти дитина, що говориш таке, а не я, що не хочу слухати тебе. До чого мені всі ці забавки? В і н радів би з бичків і тішився б цяцьками. Для н ь о г о, може, я б покинула чоловіка, але тепер — ні. Нехай *мем-льоґ* втікають від своїх чоловіків!

— Та чоловіки самі відсилають їх, кохана ти моя!

— Чудово сказано! Відколи тобі доводиться вчити мене того, що повинна робити жінка для чоловіка? Я породила тобі сина. Ти — єдине бажання душі моєї. Як же піду я від тебе, як я знаю, що коли якась біда приступить до тебе хоч на відстань нігтика мого мизинця, — дивись, хіба він не маленький? — я відчую те, де б не була, хоч би й в раю? А тепер, цього літа, ми можемо вмерти — ах, Боже мій, вмерти! — вмираючи, ти можеш покликати для догляду за собою білу жінку, і вона вкраде мені й рештку любови твоєї.

— Але любов не з'являється в одну мить та ще й на смертеннім ложі.

— Що ти знаєш про любов, кам'яне серце? Ну, в кожному разі, *мем-льоґ* візьме твою подяку, і присягаюся Богом і Пророком і Бібі Міріям, Матір'ю Пророка, що я ніколи не перенесла б цього. Пане мій і любов моя, не говорімо марно про мій від'їзд звідси, — де ти, там і я. Годі тепер! — Вона обійняла однією рукою його шию, а другою затулила йому рота.

Нема щастя повнішого за те, яке вирвано з-під вістря меча. Вони сиділи вкупі й сміялися, називаючи одне одного різними ніжними йменнями, і зовсім забули, що це може накликати на них гнів богів. Місто, що простелилося внизу, поринуло в своїх важких турботах. Сірчані багаття палали на вулицях. Мушлі в індуських храмах верещали й завивали. У великому мохаммеданському храмі йшла відправа, і з мінаретів безперервно розлягалися заклики до правовірних. Ґолден і Аміра чули виття плачок у домах смерти. Одного разу донісся крик матери, що втратила дитину й вимагала, щоб боги повернули їй її. Удосвіта було видно, як пронесли мертвих через міську браму на ношах, оточених родичами. Вони здригнулися і поцілували одне одного.

Справді, порахунки зводилися рішучим червоним олівцем, бо країна була «безсила» і треба було розчистити засмічене місце, щоб потоки дешевого життя заповнили його знову. Діти неповнолітніх батьків та молоденьких матерів не змагалися з смертю. Вони в страху, покірно чекали, коли доля вкладе в піхви меча свого у листопаді. Падали люди і в рядах англійців, але порожні місця швидко заповнювались. Публічні роботи для заробітку голодним, догляд за слабими в холерних бараках, роздача ліків і різні санітарні заходи — вся ця складна справа йшла безперервно, бо так було звелено.

Ґолден одержав наказ бути готовим заступити першого, який помре, урядника на громадських роботах. На протязі кожної доби було дванадцять годин таких, в які він міг бачити Аміру, — а холері досить трьох годин, щоб задушити свою жертву. Він обдумав плян дій на випадок, якщо йому не можна буде бачити Аміри на протязі трьох місяців, або якщо вона помре без нього. Він був певний, що доля вимагатиме її смерти, настільки певний, що коли, відірвавшись від телеграми, побачив засапаного Пір Хана біля дверей, то засміявся вголос і спитав: «Уже?»

— Коли слабий кричить вночі і дух спирає йому в горлі, то хто має такі чари, що можуть врятувати його? Поспіши, роджений небом! Це — чорна холера.

Ґолден поскакав додому. Небо було вкрите хмарами, бо дощі, що їх так довго чекали, були близько, і душно було в повітрі. На подвір'ї зустріла його Амірина мати пхикаючи: «Вона вмирає. Вона вже сама — як смерть! Що робитиму я, сагібе?»

Аміра лежала в тій самій кімнаті, де народився Тота. Вона не виявляла ніяких ознак життя, коли Ґолден увійшов, бо людська душа дуже самітна, і коли вона готується покинути тіло, то ховається на межі того світу, в який жаден з тих, що лишаються жити, не може йти за нею. Чорна холера робить своє діло спокійно і не дає ніяких пояснень. Аміра покидала цей світ так, немов сам янгол смерти поклав на неї свою руку. Часте дихання говорило про те, що вона чи налякана чимсь, чи страждає. Але ні очі, ні уста не відповідали на поцілунки Ґолдена. Марно було б щось робити або говорити їй щонебудь. Він міг тільки чекати й мучитися. Перші краплі дощу почали падати на дах, і до нього донеслися радісні крики міста, змученого спекою.

Душа вмираючої повернулась до неї ненадовго, і губи її заворушились. Ґолден схилився над нею, жадібно прислухаючись.

— Не зберігай нічого мого, — сказала Аміра. — Не бери ні одної волосинки з голови моєї. В о н а візьме і спалить її потім; цей вогонь я відчуватиму. Схилися до мене, ще нижче схились. Пам'ятай тільки, що я була твоєю й породила тобі сина. Хоч ти оженишся з білою жінкою завтра, але радість узяти в свої руки першого сина відібрано тобі назавжди. Згадай мене, коли народиться твій новий син, той, якийноситиме твоє ім'я перед усіма людьми. Я візьму його нещастя на свою голову. Кажу тобі... кажу тобі, — договорювали її уста йому на вухо, — що немає іншого Бога, опріч тебе, коханий мій!

Вона вмерла. Ґолден сидів тихо і непорушно, нездатний думати ні про що, поки не почув, як мати Аміри підняла завіску.

— Вона вмерла, сагібе?

— Вмерла.

— Ну, то я зачну її оплакувати, а потім візьму всі меблі й начиння з цього дому, бо тепер це все моє. Сагіб не

захоче ж відібрати в мене? Це так мало, сагібе, так мало, — і я така стара; я хотіла б дожити віку спокійно.

— На милість Бога, мовчи тепер! Іди звідси і вий тоді, коли я не чутиму тебе.

— Сагібе, її зариють за чотири години.

— Я знаю звичай. Я піду раніше, ніж її винесуть. Дивись, щоб ліжко, на якім... на якім вона лежить...

— Ага! Це гарне червоне поляковане ліжко? Я вже давно хотіла...

— Дивись, щоб ліжко лишилось тут, поки я не візьму його. Решта в домі — твоє. Найми візок, забери все, і раніше, ніж зійде сонце, в домі вже не повинно бути нічого, крім того, що я сказав тобі.

— Я стара жінка. Я хотіла б лишитися, принаймні, чотири дні, щоб оплакувати її смерть. Та й дощі полили. Куди ж я поїду?

— Що мені до того? Я звелів тобі йти. Хатнє майно коштує тисячу рупій і мій слуга принесе тобі ще сто рупій цього ж вечора.

— Це дуже мало. Подумай, треба ж найняти візка.

— Нічого не буде тобі, якщо ти підеш зараз же геть. О, стара, йди звідси і лиши мене з моєю покійницею!

Мати бормочучи зійшла східцями і в клопотах про пакування хатнього майна забула, що мусить плакати. Ґолден стояв біля тіла Аміри, а дощ тарабанив по даху. Шум цей не дозволяв йому думати про будь-що, хоч він багато разів пробував зосередити свої думки... Чотири привиди в білих саванах увійшли до кімнати й витріщились на нього крізь свої покривала. Це були обмивальниці мертвого тіла. Ґолден вийшов з дому й попрямував до свого коня. З льодовим спокоєм ішов він по болоті подвір'ям, що вже обернулося в калюжу, повну жаб. Потік жовтої води біг під брамою. Ревучий вітер гнав важкі, мов кулі, краплі дощу в стіни огорожі. Пір Хан тремтів у своїй маленькій сторожці біля брами, і кінь неспокійно переступав ногами в воді.

— Мені передано наказ сагіба, — сказав він. — Буде виконано. Дім цей спорожнів тепер. Я теж відходжу, бо інакше моє мавп'яче обличчя буде нагадувати тобі про те, що було. А щодо ліжка будь спокійний, — я принесу тобі його туди, до твого міського будинку, завтра рано. Але пам'ятай, сагібе, що воно буде для тебе як ніж, що повертається в свіжій рані. Я йду на прощу і не візьму з собою грошей. Розтовстішав я під твоєю опікою, і тепер твоє не-

щастя — моє нещастя. Востаннє держу я стремено твоє.

Він торкнувся ноги Ґолдена обома руками, і кінь вискочив на шлях, де рипучі бамбуки хльоскали повітря під крехтання жаб. Дощ сліпив очі Ґолденові. Він похилив голову на руки й пробурмотів: «О, як жорстоко, як жорстоко!»

Чутка про його горе вже дійшла до його бунґало. Він прочитав це в очах свого прислужника Ахмед Хана, коли той приніс йому страву і вперше і востаннє в житті поклав свою руку на плече пана і сказав: «Їж, їж, сагібе! М'ясо добре проти нещастя, я теж його знаю. Крім того, тіні приходять і відходять, сагібе. Тіні приходять і відходять. Ось тут варені яйця».

Ґолден не міг ні їсти, ні спати. Небо послало вісім цалів дощу цієї ночі й напоїло вологою землю, що так довго томилася спрагою. Потоки води проривали стіни, руйнували шляхи й розмивали могили на мохаммеданському цвинтарі. Весь наступний день лляв дощ, і Ґолден сидів нерухомо в своєму бунґало, сам із своїм нещастям.

Ранком третього дня він одержав телеграму, в якій стояло тільки: «Рікетс Міндоні вмирає. Ґолден заступає. Нагайно». Тоді він вирішив до свого від'їзду поглянути на дім, де був господарем і паном. Дощ на час перестав. Напоєна земля дихала парою, і Ґолден пірнув з головою в гарячу вогкість.

Він побачив, що дощ змив глиняні стовпи, і брама, яка ще так недавно охороняла його життя, безпомічно звисала тепер на завісах. Подвір'я поросло травою, що вигналася вже на три цалі, і оселя Піра Хана була порожня, а її дашок з дернини провалився між сволоками. Сіра ящірка заволоділа верандою, немов би будинок був порожній не три дні, а вже тридцять літ. Амірина мати забрала все, крім деяких потертих настилок. Одиноким звуком в домі було *тик-тик* маленьких скорпіонів, що перебігали по підлозі. Кімната Аміри і та, де жив Тота, взялися цвіллю, і вузькі сходи, які вели на дах, були вкриті засохлим болотом, що спливало по них. Зажурений Ґолден вийшов на шлях, де його зустрів Дурґа Дас — власник орендованого ним будиночка — червоний, самовдоволений і привітний. Він був у білому муслиновому вбранні і приїхав у гарній колясі оглянути своє добро і подивитися, як дах витримав натиск перших дощів.

— Я чув, — сказав він, — що ви не візьмете більше цього місця, саґібе?

— Що думаєте ви з ним робити?

— Може знов винайму його.

— Тоді я лишаю його за собою, поки мене не буде тут.

Дурґа Дас мовчав якийсь час.

— Не треба цього робити, саґібе, — сказав він. — Коли я був молодим чоловіком, я теж... Але я тепер член муніципалітету. Хо! хо! Коли птахи відлітають, до чого ж зберігати їхнє гніздо? Я звелю знести будиночок. На дерево завжди знайдуться покупці. І коли будиночок буде знесений, то муніципалітет прокладе через це місце дорогу, якою він хоче сполучити індуське кладовище з міським муром. Отже, ні одна людина не знатиме, де стояв цей будинок.

Близнята

Ось воно, ваше англійське правосуддя, опікуне бідного! Подивіться на мою спину й мій поперек, побиті киями — важкими киями! Я бідна людина, і нема справедливости в судах.

Нас було двоє, і народилися ми одним народженням. Але присягаюсь вам, що я народився перший, і Рам Дас молодший за мене на три подихи. Звіздяр так сказав, і це написано в моєму гороскопі — гороскопі Дурґи Даса.

Але обидва ми були подібні один до одного — я і мій брат, тварина без чести — такі подібні, що ніхто не знав, дивлячись на нас, коли ми були разом, чи дивлячись на нас, коли ми були нарізно, котрий з нас Дурґа Дас. Я — магажун з Палі в Марварі і чесна людина. Це щира правда. Коли ми стали дорослими, то залишили дім батька нашого в Палі й пішли до Пенджабу, де всі мешканці — сини ослюків, і голови їхні набиті потерухою. Ми найняли крамницю в Ісер Жанзі — я і мій брат — біля великого фонтану, де беруть воду для табору губернатора. Але Рам Дас, що не знає правди, посварився зі мною, і ми розділились. Він узяв свої рахункові книжки і своє майно, і свою печатку, і став *бунією* — лихварем — на великій вулиці Ісер Жанґу, недалеко рогачки того шляху, що йде до Монтґомері. Не моя вина в тому, що ми зірвали один в одного чалми. Я — магажун з Палі, і я завжди говорю правду. Але Рам Дас — злодій і брехун!

Жадна людина, навіть мала дитина не могла з першого погляду відрізнити, котрий був Рам Дас, і котрий був

Дурґа Дас. Але всі мешканці Ісер Жанґу — нехай вони помруть без синів! — говорили, що ми обидва злодії. Вони завжди говорили про нас погані речі, але я давав їм гроші під заставу їхніх ліжок та начиння, і хліба на пню, і ненароджених телят — усім, що жили від криниці на великому майдані до рогачки на Монтґомерськім шляху. Вони дурні, ці люди, негідні обрізати ніготь на пальці марварця з Палі. Я давав гроші їм усім, потроху, зовсім потроху, тільки там монетку й тут монетку. Бог мій свідок, що я бідна людина! Гроші всі у Рама Даса — нехай його сини стануть християнами і його дочка нехай буде ганьбою в домі з роду в рід! Нехай помре вона невінчаною матір'ю багатьох байстрюків! Нехай світло згасне в домі Рама Даса, мого брата! Про це молюся я двічі на день — з дарами й закляттями.

Нещастя моє почалося так. Ми поділили між собою місто Ісер Жанґ — я і мій брат. Там був дідич, що жив за рогачкою, всього за одну милю від неї, на шляху, що веде до Монтґомері, і на ім'я він був Мохаммед Шах, син набоба. Він був страшенний диявол і любив вино. Поки в його домі були жінки, вино й гроші для бенкетів, він був веселий і облизував губи. Рам Дас позичив йому грошей, лакх чи пів лакху — звідки я знаю? — і, беручи гроші, дідич не цікавився тим, що підписував.

Мешканці Ісер Жанґу були моєю долею, а дідич і приміські околиці — долею Рама Даса, бо ми так умовились. Я був бідна людина, бо населення Ісер Жанґу було небагате. Я робив, що міг, а Рам Дас тільки те й робив, що чекав за брамою дідичевого саду, щоб дати дідичеві грошей, щоразу беручи вексель з рук його управителя.

Восени, за рік по одержанню останнього векселя, Рам Дас сказав дідичеві: «Заплатіть мені мої гроші». Але дідич вилаяв його. Тоді Рам Дас пішов до суду з векселями й іншими паперами — все в повному порядку — і одержав звідти листи з урядовим підписом через усі марки. Рам Дас відібрав від дідича поле за полем, і манґове дерево за манґовим деревом, і криницю за криницею, примушуючи своїх власних людей — боржників з приміських околиць Ісер Жанґу — обробляти поля. Так він забрав усю землю, бо мав на це папери з іменем уряду, написаним через марки. Люди його збирали для нього хліб з усіх засіяних ділянок навкруги великого білого дідичевого будинку. Це було зроб-

лено чисто. Та коли дідич побачив це, то дуже розсердився й почав клясти Рама Даса мохаммеданським звичаєм.

Та хоч дідич і сердився, Рам Дас сміявся і вимагав ще землі, як було написано в векселях. Це було в місяці полуні. Я взяв свого коня й рушив шляхом до Монтґомері, щоб перебалакати з чоловіком, який робить ляковані обручки, бо він був мені винен. Поперед мене опинився на своєму коні мій брат Рам Дас. І коли він побачив мене, то звернув набік, у високе колосся, бо між нами була ворожнеча. А я все їхав наперед, аж поки не доїхав до помаранчових кущів біля дідичевого будинку. Літали кажани, і вечірній дим стелився над землею. Тут мене зустріли чотири чоловіка — бешкетники й мохаммедани — з запнутими обличчями. Вони схопили мого коня з криком: «Це Рам Дас! Бий його!» І вони били мене своїми ломаками — важкими, обмотаними дротом ломаками, такими, яких уживають ці свині пенджабці — поки я, благаючи про милосердя, не впав непритомний. Але ці шахраї все ще били мене, приговорюючи: «О, Раме Дасе, це твої відсотки — ті самі, що так їх добре лічиш, Раме Дасе, візьми їх.» Я голосно кричав, що я зовсім не Рам Дас, а Дурґа Дас, його брат, але вони тільки ще дужче били мене. Тоді лише, як я зовсім не міг уже кричати, вони мене покинули. Я, одначе, бачив їхні обличчя. Це були: Елахі Бакш, що завжди біжить поряд з білим конем дідича, і Нур Алі, придверник, і Ваджіб Алі, кухар, людина дуже сильна, і Абдул Латін, стійчик, — усі з дідичевої челяді. Я міг би присягнути на хвості корови, якби треба було, але — *Ахі! Ахі!* — вже присягнули раніше від мене! Я бідна людина, честь якої зганьблено.

Коли ці четверо зі сміхом відійшли, мій брат Рам Дас виліз з-за колосся й почав голосити наді мною як над мертвим. Але я розплющив очі й благав його дати мені води. Коли я напився, він узяв мене на спину й бічними дорогами переніс до міста Ісер Жанґ. Серце моє навернулось тоді до Рама Даса, мого брата, за добрість його, і я забув свою ворожнечу з ним.

Але змія лишається змією, аж поки не здохне, і брехун лишається брехуном, аж поки правосуддя богів не схопить його за п'яти. Я помилився, довірившись своєму братові — синові моєї матері.

Коли я трохи одужав, я розповів йому, що сталося зі мною, і він сказав: «Без сумніву, це вони мене хотіли побити. Але державні суди відкриті, і там над усіма панує

правосуддя Сіркара: в державний суд треба звернутись і тобі, коли недуга твоя мине».

А треба сказати, що коли ми обидва покинули Палі, був страшний голод, що поширився по всіх селищах від Джейсульміру до Бурґаону й охопив навіть Гоґунду на півдні. Тоді ж сестра мого батька пішла з нами в Ісер Жанґ, бо людина повинна передусім глядіти, щоб її рідні не вмерли з голоду. А коли зайшов заколот між нами двома, то сестра мого батька — худорлява сука без зубів — сказала, що Рам Дас має рацію, і пристала до нього. На її руки — бо вона знала багато ліків і вміла лікувати — Рам Дас і віддав мене, безсилого й побитого так, що навіть кров ішла мені з рота. По двох днях хвороби мене почала трусити пропасниця, і я долучив її до того рахунку, що був записаний у серці моєму проти дідича.

Пенджабці Ісер Жанґу — діти Беліяла й ослиці, але вони дуже добрі свідки й завжди говорять те, що умовились, що б не говорили позивачі. Я хотів купити цілий десяток свідків, щоб кожний з них свідчив не тільки проти Нур Алі, Ваджіб Алі, Абдул Латіна й Елахі Бакша, але й проти дідича; щоб сказали, що він, сидячи на своєму білому коні, покликав своїх людей, щоб вони били мене; і ще, що вони пограбували в мене двісті рупій. За останнє свідчення я хотів уступити трохи боргу, що був на продавцеві лякованих обручок, і він мусів сказати, що сам поклав гроші мені в руки і бачив здалеку, як мене пограбовано, але, злякавшись, втік. Про цей плян я розповів братові моєму Раму Дасові. Він сказав, що все придумане добре, й звелів мені гарненько спочивати тим часом, щоб скорше одужати й бути знов на ногах. Серце моє розкрилося для брата в цій моїй недузі, і я назвав йому імена тих, кого хотів просити за свідків — усе моїх боржників; та про це ні саґіб суддя, ні дідич не повинні були знати.

Пропасниця мене тіпала, а по ній у мене почалися страшенні кольки та корчі в животі. Того дня я думав, що мені приходить кінець. Але тепер я знаю, що та, що давала мені ліки, сестра мого батька — вдова з удовиним серцем — напустила на мене ту другу хворобу. Рам Дас, брат мій, сказав, що мій дім замкнений замками й приніс мені великого ключа від дверей і мої книжки, вкупі з усіма грішми, що були в моєму домі — навіть з тими, що були під долівкою, бо я дуже боявся, щоб злодії не залізли в дім і не викопали їх. Я кажу щиру правду: в моєму домі було мало

грошей. Може, десять рупій, може двадцять. Як можу я сказати? Бог мій свідок, що я дуже бідна лодина.

Однієї ночі, коли я розповів Раму Дасові все, що було в мене на серці про судове переслідування, яке я хотів піднести проти дідича, і Рам Дас сказав, що вже умовився із свідками і написав на записці мені їхні імена, я відчув новий сильний напад хвороби, і мене поклали в ліжко. Коли я трохи одужав — не можу сказати, за скільки днів це сталося — я спитав про Рама Даса. Сестра мого батька сказала, що він пішов у Монтґомері на судову розправу. Я зажив ліків, заснув дуже міцно і спав довго, не прокидаючись. Коли очі мої розкрилися, в домі Рама Даса була цілковита тиша, і ніхто не відповів мені на мій заклик — навіть сестра мого батька. Це злякало мене, бо я не міг зрозуміти, що сталося.

Узяв я ціпок в руки і поволеньки почвалав, поки не дійшов до великого майдану, і серце моє горіло злістю проти дідича через біль, який відчував я на кожному кроці.

Я покликав Жовара Сінґа, тесляра, ім'я якого було першим на списку умовлених свідків проти дідича, і сказав: «Чи все готове, і чи знаєте ви, що треба казати?»

Жовар Сінґ відповів: «У чім річ, і звідки ви прийшли, Дурґо Дасе?»

Я відповів: «З свого ліжка, де лежав слабий, завдяки дідичеві. Де Рам Дас, брат мій, що повинен був умовитися з свідками? Певно, ви й товариші ваші знають уже про це!»

Тоді Жовар Сінґ сказав: «Що нам до цього, брехуне ти такий? Я вже свідчив і мені заплачено. А дідич за постановою суду заплатив ті п'ятсот рупій, що пограбував у Рама Даса, і ще п'ятсот рупій кари за ту тяжку образу, що її вчинив твоєму братові».

І криниця, й дерево над нею, і площа Ісер Жанґу потемніли в моїх очах, але я сперся на свого ціпка і сказав: «Ні. Це нісенітниця й дитяче базікання! Це я потерпів від руки дідича, і зараз же хочу почати цю справу. Де брат мій Рам Дас?»

Але Жовар Сінґ замотав головою, а якась жінка крикнула: «Яка брехня! Яка така сварка була у тебе з дідичем?»

Безбожна й безсоромна людина, що спожиткує нещастя свого брата. Ну, чи є душа у цих лихварів?

Я заплакав, кажучи: «Присягаюсь коровою — клятьбою корови, храмом блакитногорлого Махадео, що я, і тільки я один був побитий мало не на смерть. Кажіть саму правду,

ви, мешканці Істер Жанґу, і я заплачу вам за свідчення». І я захитався там, де стояв, і хвороба моя, і біль від синців, якими я був ще вкритий, справляли мені багато муки.

Тоді Рам Нараїн, що розстеляє завжди свій килим біля криниці під деревом і пише всі листи для мешканців міста, підійшов до нас і сказав: «Сьогодні сорок перший день з того дня, як побито Дурґу Даса, і минуло вже шість днів з того часу, як справа ця розглядалася в суді, і суд вирішив її на користь братові твоєму Раму Дасові, бо визнав факт пограбування, про який я теж свідчив, і все інше, що говорили свідки. Нас було багато, і двічі Рам Дас втрачав притомність в суді через свої рани і стент саґіб присунув йому крісло на очах у всіх. Та чого ж ти виєш, Дурґо Дасе? Все було, як я сказав. Хіба не так?»

І Жовар Сінґ ствердив: «Це правда. Я був там і бачив, що на кріслі була червона подушка».

І Рам Нараїн сказав: «Великої ганьби зазнав дідич на цій розправі і, боячись його гніву, Рам Дас з усім своїм домом пішов назад до Палі. Рам Дас сказав нам, що ти теж пішов туди ще раніше, щоб відчинити крамницю в Палі, бо сварка між вами кінчилася. Тож, правду кажучи, гарно було б, щоб ти пішов тепер звідси, бо дідич присягнувся, що як спіймає кого з вашого дому, то повісить його за п'яти на криничній поперечині і, розгойдуючи взад і вперед, битиме його батогами, аж поки кров не лине з вух його. Те, що я сказав, щира правда, — як це можуть ствердити ось ці люди — навіть і про ті п'ятсот рупій».

Я спитав: «Невже п'ятсот рупій?»

І Кірпа Рам, *джат* [1]), сказав: «П'ятсот, я знаю, бо я сам свідчив про це».

Я застогнав, бо мав на думці виправити з нього всього лише двісті рупій.

Потім охопив мене новий страх, — такий сильний, що мої тельбухи стали мов вода. Якнайхутчій побіг я до будинку Рама Даса і почав шукати там своїх книжок і своїх грошей у великій дерев'яній скрині під ліжком. Там не лишилося нічого, навіть мідної монетки! Все забрав диявол, що назвався моїм братом. Я побіг до свого власного будинку і відчинив віконниці. Але там теж не було нічого, опріч щурів у кошах на збіжжя. Тоді розум відлетів від мене і

1) Плем'я, що живе в Белюджістані, Пенджабі та північно-західніх провінціях Бенґалії.

я, роздерши одіж свою, побіг на майдан і закликав правосуддя англійців на брата мого, Рама Даса. І в своєму божевіллі проговорився я, що всі мої книжки пропали. Коли люди побачили, що я хотів кинутися до криниці, вони повірили, а надто тому, що на спині моїй і на грудях лишились ще сліди від дідичевих батогів.

Жовар Сінґ, тесляр, стримав мене і, обертаючи мене в своїх руках — він дуже сильна людина — показував усім рубці на моєму тілі і, сміючись, трусив мене над криницею. Він закричав так, щоб усі чули його від майдану до Караван Сараю: «Ого, шакали посварилися, і сірий попався в пастку. Бо ж правда, що побитий цей, жорстоко побитий, — а гроші за постановою суду взяв його брат! О, *буннії*, про цю пригоду балакатимуть цілі роки, згадуючи вас. Шакали посварились, та ще й книжки зникли. Ей ви, боржники Дурґи Даса — а я знаю, що вас багато — боргові книжки зникли!»

Тоді весь Ісер Жанґ почав радісно кричати, що книжки зникли — *Ахі! Ахі!* Істині цій я дозволив злетіти з уст моїх у своєму божевіллі. І вони сміялися з мене на все місто, і лаяли мене пенджабською лайкою, а це дуже погана лайка; і ще били мене, кляли й закидали коров'ячими кізяками, поки я не впав, благаючи про милосердя.

Рам Нараїн, що пише листи, звелів людям перестати, боячись, що чутка про непорядок дійде до Монтґомері і звідти прийде поліція. Він сказав потім, додаючи багато поганих слів: «Гаразд, деяке милосердя виявлю до тебе, Дурґо Дасе, хоч в твоєму вчинку з сином сестри моєї, коли ти вимагав від нього за борг буру телицю, не було ніякого милосердя. Чи нема в кого такої шкапи, якої не шкода, щоб приятель наш міг забрати свої кістки звідси? Як дідич довідається, що один з близнят (а Бог його знає, одного він побив, чи обох, тільки оцей вже напевно побитий) в місті, то не минути смертовбивства. І тоді набіжить поліція, почнуться розправи й труси в домі кожного обивателя».

Кірпа Рам, д ж а т, відповів на це: «У мене є поні, дуже слабий. Але як його бити, то він може пройти зо дві милі. Як він здохне, то нехай чинбарі візьмуть собі падло».

Тоді Чумбо чинбар зрадів і сказав: «Я заплачу три анни за труп і піду поруч з цією людиною, поки поні не здохне. Якщо він пройде більше як дві милі, то я заплачу всього дві анни».

Кірпа Рам згодився: «Нехай буде так».

Люди привели поні, і я попросив, щоб мені дозволили випити трохи води з криниці, бо в мене зовсім висохло в роті від страху.

Тоді Рам Нараїн сказав: «Ось тут чотири анни. Це Бог тебе скинув так низько, Дурґо Дасе, але я не відправлю тебе з порожніми руками, хоч справа про телицю сина сестри моєї при всіх посварила нас. До твоєї батьківщини далека путь. Іди і, як долі завгодно буде, живи, але гляди, не привласни собі оброті поні, бо вона моя».

І я вийшов з Ісер Жанґу в супроводі насмішок джатів з широкими стегнами, а чинбар ішов поруч мене і чекав, поки поні здохне. Він здох ще на першій милі, а я, охоплений страхом, що мене доженуть дідичеві люди, біг, аж поки не знемігся, і ось прийшов на це місце.

Але я присягаюсь коровою, присягаюсь усім, чим індус та мусульманин і навіть сагіби присягаються, що я, а не мій брат побитий був з наказу дідича. Але справа скінчена; двері суду замкнені і Бог знає, куди виїхав стент сагіб — ще молоко матері не висохло на його губах! *Ахі! Ахі!* Нема в мене свідків, і рубці мої загояться, і я дуже бідна людина. Але присягаюсь душею батька мого, клятьбою махжуна з Палі, я, а не мій брат, я був побитий дідичем!

Що можу вчинити? Правосуддя англійців, мов велика ріка. Як пішла вперед, не верне назад. Як би не було, сагібе, візьміть перо і запишіть гарненько те, що я сказав, щоб депрі сагіб міг знати все й засудити стент сагіба, що ще жеребчик, не облизаний кобилою — такий він молодий. Я, а не мій брат був побитий. А він пішов на захід — не знаю, куди саме.

Та поперед усього напишіть так, щоб сагіби могли читати, і щоб його ганьба була повна, що Рам Дас, брат мій, син Пурун Даса, магажуна з Палі, — свиня і нічний злодюга, гнобитель життя, жерун м'яса, шакалове падло, без краси, без віри, без чистоти, без чести!

Улісі

Між колесами державної служби, що їх обертають руки індійського уряду, немає значнішого, як колесо лісового департаменту. Розведення лісу по всій Індії перебуває «в його руках». Слуги його борються з сипкими пісками й рухливими дюнами, обгороджують їх тином з боків, гатями спереду, і зміцнюють їх від підніжжя до верху цупкою травою й колючими кущами. Лісові урядовці відповідають за кожний стовбур у державних лісах Гімаляйських гір, як і за голі схили їх, де мусони риють сухі рівчаки й сумні яруги, з яких кожний є ротом, що голосно кричить про наслідки байдужости.

Ті ж самі урядовці роблять спроби з чужоземними деревами і працюють над евкаліптами в надії, що вони знищать пропасницю. На рівнинах повинні вони наглядати, щоб пояс дерев, призначених на паливо, утримувався чисто; щоб можна було, як настане посуха й товар голодуватиме, розкрити ліс для селянських отар і дозволити селянам самим збирати собі хмиз. Вони — лікарі й повитухи колосальних тукових лісів Верхньої Бірми, кавчукових дерев східніх джунґлів і чорнильної ліщини півдня, і їм завжди бракує грошових асиґнувань.

А що обов'язки лісового урядовця заводять його далеко від битих шляхів і добре урядженних станцій, то він навчається мудрости не тільки в справі поводження з деревами; він навчається пізнавати населення й політику джунґлів; зустрічати ведмедів, пардів, тигрів, диких псів та оленів не раз і не двічі не тільки на облавах, але й при виконанні

своїх обов'язків. Багато часу буває він на сідлі або в шатрі, як приятель новонасаджених дерев, товариш лісових дозор≠ ців і волосатих розвідачів, поки ліси не покладуть на нього свого тавра, і він не перестане співати веселих французьких пісень, вивчених у Нансі.

Гісборн служив у лісі вже чотири роки. Спочатку лю≠ бив службу надмірно, бо вона тримала його на свіжому по≠ вітрі, в сідлі, і давала йому владу. Потім зненавидів її жор≠ стоко і з охотою віддав би свою річну платню за один місяць такого товариства, яке могла йому дати Індія. Та коли криза минула, ліси знов заволоділи ним, і він радий був служити їм, поширювати ділянки, що дають паливо, дивитися на зелений тюль молодих дерев, розчищати за≠ смічені струмочки, стежити за життям лісу й зміцнювати його там, де він чахне й умирає серед високої трави. Яко≠ гось тихого дня трава ця буде випалена і сотні звірів, що знайшли собі там притулок, будуть вигнані звідти блідим полум'ям. Трохи згодом майбутній ліс вилізе з≠під чорного ґрунту правильними рядами малесеньких паростків, і Гісборн, спостерігаючи це, зазнає здорової радости. Його бунґало — вкритий солом'яним дахом, з білими стінами, будинок на дві кімнати — стояв окрай великого *рекху* [1]). Гісборн не мав охоти насадити садок, бо ліс доходив до самих його дверей, продираючись крізь бамбуковий гай; господар сходив у гущавину просто з своєї веранди.

Мохаммеданин Абдул Гафур, його товстий прислужник, годував його, коли він бував дома, а решту часу проводив у розмовах з слугами≠тубільцями, халупки яких стояли за бунґало. Це були — два ґруми, кухар, водоносій й міт≠ ляр. Гісборн сам чистив свої рушниці й не тримав собаки. Собаки полохають дичину, а йому подобалось блукати там, де його підвладні п'ють при сході місяця, їдять перед зорею й лежать у денну спеку. Лісові дозорці й розвідачі з'явля≠ лись лише тоді, як когонебудь з них прибивало деревом або ранив дикий звір. Звичайно Гісборн був сам≠один.

Навесні рекх давав мало нового листя, стояв сухий і все ще не займаний рукою часу, чекаючи дощу. Але навесні там чути було зазивні звуки і ревище в темряві ночі; чути було шуми генеральних баталій між тиграми, ре≠ віння вибагливого чорного оленя, або вперте «стругання де≠ рева» старим кабаном, що гострив свої ікла об стовбур. І

1) Rukh — ліси, що їх охороняє індійський уряд.

Гісборн відкладав набік свою рушницю, бо вбивати звірів під цей час вважав за гріх. Влітку ж, у страшну травневу спеку, рекх затягався маривом парування, і Гісборн стежив першої появи кучерявого диму, який міг указати на початок лісової пожежі. Потім ішли дощі, переходили в ревучі зливи, і рекх зникав у сувоях теплої мряки, а широке листя було вночі мов міріяди барабанів під ударами дощових крапель. Потім розлягався шум води, тріскотнява сочистих зелених стеблин і стовбурів, що ломилися під натиском вітру, і блискавка ткала взори на густій канві листя, поки знов не продиралося сонце і ліс не підіймався до свіжовмитого неба, задимлений на узліссях від парування. А потім спека й сухий холод забарвлювали все в тигровий колір.

Отже, Гісборн навчився знати свій рекх і був дуже щасливий. Він одержував щомісяця платню, але гроші рідко були йому потрібні, і білети скупчувалися в його бюрку, де він тримав також листи з дому й свою офіційну печатку. Він відчиняв його лише для того, щоб купити щонебудь у калькутському ботанічному саду, або видати вдові побережника запомогу, якої індійський уряд не затвердив би.

Творити добро було приємно, але треба було часом і мститися, і він робив це, коли міг. Однієї ночі прибіг до нього кур'єр і, задихаючись, повідомив, що лісовий дозорець лежить мертвий біля Канійського потоку: його голова розчавлена, як куряче яйце. Удосвіта Гісборн вийшов шукати вбивцю. Тільки мандрівники та, часом, молоді солдати відомі як завзяті мисливці. Лісові урядовці вважають полювання — *шікар,* як кажуть індуси — за свій щоденний обов'язок.

Гісборн пішов на місце вбивства. Вдова ридала над трупом, що лежав на ліжку, а двоє чи троє людей розглядали сліди звіря на вогкому ґрунті.

— Це — Червоний, — сказав один з них. — Я знав, що він колись нападе і людину; але ж тепер є досить іншої дичини навіть і для нього. Він зробив це просто з диявольських пустощів.

– Червоний лежить у печері, за кавчуковими деревами, — сказав Гісборн. Він знав, на якого тигра впала підозра.

— Ні ще, сагібе, ще ні. Він ще вештатиметься, шукатиме ласощів і лютуватиме. Пам'ятайте, що перше вбивство завжди тягне за собою третє. Наша кров робить його неса-

мовитим. Він може чигає на нас іззаду вже й тепер, коли ми говоримо про нього.

— Він може пішов до іншої халупи, — сказав другий. — До неї лише чотири коси. Валах! Хто це?

Гісборн оглянувся разом з іншими.

Висхлим ложем струмочка йшов чоловік, зовсім голий, якщо не лічити поясної пов'язки, але заквітчаний вінком чашковидих квіток білої повійки. Так нечутно йшов він по дрібних камінцях, що навіть Гісборн, який звик до м'якої ходи розвідачів, був здивований.

— Тигр, що вбив його, — почав чоловік, навіть не привітавшись ні з ким, — напився води і тепер спить під скелею за онтою горою.

Голос у нього був чистий, гучний, мов дзвінок, і різко відрізнявся від звичайного вереску тубільців, а обличчя його, коли він підвів голову в соняшному сяйві, могло бути обличчям янгола, що заблудив у лісі. Вдова перестала завивати над трупом і подивилась широко розплющеними очима на зайду, а потім знову продовжувала виконувати свій обов'язок з подвоєною ретельністю.

— Повинен я його показати сагібові? — спитав він просто.

— Якщо ти певен, — сказав Гісборн.

— Цілком певен. Я бачив його лише годину тому — пес він такий! Рано ще йому їсти людське м'ясо. В нього ще чимало здорових зубів у пащі.

Люди, що повзали навколішках над слідами звіря, поволі відійшли, боячись, щоб сагіб не покликав їх з собою. Молодий чоловік злегка посміхнувся при цьому.

— Іди, сагібе, — сказав він і, обернувшись на п'ятах, пішов попереду.

— Не так швидко. Я не можу йти таким кроком, — сказав Гісборн. — Станьмо тут. Твоє обличчя нове для мене.

— Це можливо. Я людина нова в цьому лісі.

— З якого села?

— Не з села я. Я прийшов он звідти, — і він показав рукою в напрямі на північ.

— Значить, циган?

— Ні, сагібе. Я людина без касти і без батька.

— Як люди називають тебе?

— Мауґлі, сагібе. А як ім'я сагіба?

— Я охоронець цього рекху — ім'я моє Гісборн.

— Як? Хіба тут рахують кількість дерев і стеблин трави?

— Ясна річ, щоб такі циганята, як ти, не спалили їх.

— Я!? Ні за які гроші не вчиню я шкоди джунґлям. Це мій дім.

Він обернувся до Гісборна з надзвичайно чарівною усмішкою і зробив рух рукою.

— Тепер, сагібе, нам треба йти трохи обережніше. Не треба будити пса; хоч він і спить міцно. Може було б краще, якби я пройшов уперед і вигнав звіря за вітром на сагіба?

— Алах! З якого це часу голі люди можуть виганяти тигрів, як товар? — сказав Гісборн, вражений відважністю хлопця.

Той знов розсміявся.

— Ну, тоді йди за мною й застрель його по-своєму з великої англійської рушниці.

Гісборн рушив слідом за своїм провідником у хащі; він крутився, дряпався, повз і зазнав багато мук, неминучих для мисливця, що скрадається джунґлями. Він був зовсім червоний і обливався потом, коли Мауґлі, нарешті, попрохав його підвести голову й глянути на синявий камінь біля маленького гірського ставочка. Біля водостоку лежав тиґр; він ніжився й ліниво облизував величезну передню лапу. Він був старий, жовтозубий і шолудивий, але в цій позі й при блиску сонця ще досить величний. Гісборн не поділяв фантазій недосвідчених спортсменів, коли доводилося мати справу з тигром, що скуштував людського м'яса. Цю тварюку треба було забити якнайшвидше. Він почекав, щоб віддихати, поклав рушницю на камінь і свиснув. Голова звіря, що була на відстані менше як двадцять футів від рушниці, поволі обернулась, і Гісборн старанно загнав у звіря дві кулі — одну нижче плеча, а другу трохи нижче ока. На такій відстані жадна кість не може встоятися проти розривних куль.

— Одначе, не варт було шкодувати шкіру, — сказав він, коли дим розвіявся і звірюка почала звиватися в смертних корчах.

— Собаці собача смерть, — спокійно сказав Мауґлі. — Справді, в цього падла нема нічого, що варт було б узяти з собою.

— А вуса! Хіба ти не візьмеш вусів? — спитав Гісборн, знаючи, як тубільці цінять цю річ.

— Я? Хіба я жебрак-шікарі джунґлів, щоб обдирати

морду тигра. Нехай лежить. Ось уже з'явились і приятелі його.

Спускався шуліка й пронизливо крикнув над ними, коли Гісборн викидав порожні ґільзи й обтирав лице.

— А коли ти не *шікарі,* то як ти зміг так добре назнати тигра? — спитав він. — Ні один слідогляд не міг би зрівнятися з тобою.

— Я ненавиджу всіх тигрів, — коротко відповів Мауґлі. — Нехай сагіб дасть мені нести його рушницю. Арре, це добра рушниця. А куди йде сагіб тепер?

— До своєї хати.

— Можу я йти з тобою? Я ніколи не був у хаті білої людини.

Гісборн повернувся до свого бунґало в супроводі Мауґлі, що безшумно ступав перед ним, виблискуючи проти сонця своєю брунатною шкірою.

Мауґлі з цікавістю оглянув веранду і два стільці, що там стояли, підозріло торкнув пальцем бамбукову штору і ввійшов усередину, весь час озираючись. Гісборн спустив штору для захисту від сонця. Вона з шелестом упала, але раніше, ніж вона торкнулася підлоги, Мауґлі вискочив на веранду і зупинився, важко дихаючи.

— Це пастка! — сказав він стривожено.

Гісборн розсміявся:

— Білі люди не ловлять людей. Справді, ти достеменний мешканець джунґлів.

— Бачу тепер, — сказав Мауґлі, — що це не пастка. Я... я ніколи не бачив таких речей.

Він увійшов навшпиньках і здивованими очима став розглядати обстанову обох кімнат. Абдул Гафур, що готував сніданок, дивився на нього з глибоким презирством.

— Так багато турбот, щоб поїсти, і так багато турбот, щоб лежати по їжі! — зауважив Мауґлі з усмішкою. — Ми краще робимо в джунґлях. Як тут дивно! Така сила дорогих речей! Хіба сагіб не боїться, що його можуть пограбувати? Ніколи я не бачив таких дивних речей. — Він вліпив свої очі в запорошену мідяну бенареську таріль.

— Тільки злодій з джунґлів поласував би на це, — сказал Абдул Гафур, з грюкотом ставлячи горщик. Мауґлі широко розкрив очі і уважно подивився на білобородого мохаммеданина.

— У моїй країні цапам, що мекають надто голосно,

перерізують горлянку, — весело відповів він. — Але ти не бійся. Я вже йду.

Він повернувся й зник у лісі. Гісборн подивився йому вслід з усмішкою і злегка зітхнув. Лісового урядовця мало що цікавило поза службою; а цей син лісу, що знає тигра, як деякі люди знають собаку, був його розвагою.

— «Це надзвичайно дивний хлопчина, — подумав Гісборн. — Мені дуже хотілося б мати його своїм джурою. Невесело полювати самому, а цей хлопчина був би справжнім *шікарі*. Але я не можу зрозуміти, що він таке».

Цього вечора він сидів на веранді під зоряним небом, курив і роздумував. Клуби диму збивалися колечками з люльки. Коли вони розвіялися, Гісборн побачив Мауґлі: він сидів, схрестивши ноги, на веранді. Привид не міг би підкрастися безшумніше. Гісборн здригнувся й випустив люльку з рота.

— В лісі нема людини, з якою можна було б поговорити, — сказав Мауґлі. — Я й прийшов сюди через це. — Він підняв люльку й подав її Гісборнові.

— О! — скрикнув Гісборн і, по мовчанці, запитав: — Які новини в лісі? Чи не знайшов ти другого тигра?

— Нільґаї зміняють своє пасовище з молодиком, як роблять це звичайно. Свині п'ють біля потоку тепер, бо не хочуть пастися разом з нільґаями. І одне з їх малят забив пард у високій траві коло водопою. Більше я нічого не знаю.

— А звідки ти знаєш все це? — спитав Гісборн, нахилившись уперед і дивлячись в очі, що блищали при світлі зірок.

— Як же мені не знати? У нільґаїв свої звичаї. І дитина знає, що свиня не буде пастися з ними.

— Я не знав цього, — сказав Гісборн.

— Так! Так! А ще вважаєшся за охоронця — так сказали мені люди, що живуть у тих халупах — за охоронця всього цього лісу. — І він тихенько засміявся.

— Базікати дитячі дурнички не важко, — заперечив Гісборн, зачеплений цим сміхом. — Легко говорити, що те й те діється в лісі, коли жадна людина не може перевірити тебе.

— Щодо трупа свині, то я покажу тобі завтра її кістки, — відповів Мауґлі, лишаючись зовсім непорушним. — А щодо нільґаїв... як сагіб сидітиме тут дуже тихо, я вижену одного нільґая до цього місця, і сагіб, коли буде слухати уважно, то зможе сам сказати, звідки нільґай був пригнаний.

— Мауґлі, джунґлі зробили тебе божевільним! — сказав Гісборн. — Хто може гнати нільґая?

— Сиди тихо — сиди ж тихо в такому разі. Я йду до нього.

— Боже, це справжній привид! — сказав Гісборн, бо Мауґлі зник у темряві і не чутно було найменшого звуку його кроків. Ліс розкинувся великими оксамитовими хвилями в мерехтливому світлі зоряного неба — такий спокійний, що найменший подих вітру в верховітті дерев доносився тихим диханням дитини, що міцно спить. Абдул Гафур гримів тарілками у кухні.

— Тихо ти там! — крикнув Гісборн, і почав прислухатися, як людина, що звикла до тиші лісу. Звичайно, щоб не розледащіти в самоті, він одягав парадне вечірнє убрання до обіду, й накрохмалена манішка тріщала, коли він нахилявся, поки не змінив постави тіла. Потім почав висипатися злегка з погаслої люльки тютюн, і він відкинув її від себе. Тепер, крім дихання ночі, в лісі все заніміло.

З безкрайньої далини, з непроглядної темряви донісся тихий-тихий відгомін вовчого виття. Потім знову все затихло, — здавалося, на довгий час. Нарешті, коли у Гісборна ноги нижче колін заніміли зовсім, він почув щось подібне до тріскотіння чагарнику. Він спочатку не був певен того, але шум все повторявся.

— Це з заходу, — пробурмотів він; — щось ворушиться там.

Шум чимраз збільшувався, тріскотіння частішало — і одночасно чути було важке сопіння нільґая, якого гаряче переслідують і який біжить в панічнім страху, і нічого не бачить біжучи.

Виринула тінь з-за дерев, відскочила назад сопучи, знов кинулася наперед і, стукотячи копитами по голій землі, щось підбігло до Гісборна так близько, що він міг майже торкнутися його рукою. Це був самець-нільґай, весь у росі; в гриві його висіли колючки повзучих рослин, очі його світились від світла, що падало з дому. Звірюка відсахнулась, побачивши людину, понеслася понад узліссям і незабаром розтанула в темряві. В ураженім мозку Гісборна майнула думка про «нечемність» такого поводження з великим лісовим биком серед ночі, яка по праву мала б належати йому.

Тихий голос над його вухом перервав його думки:

— Він прийшов з водопою, куди привів стадо. З за-

ходу прийшов він. Чи вірить мені тепер сагіб, чи я повинен пригнати сюди ціле стадо, щоб сагіб перелічив його? Сагіб охороняє цей ліс.

Мауґлі знов сів на веранді, злегка задиханий. Гісборн дивився на нього, розкривши рота.

— Як це зроблено? — спитав він.

— Сагіб бачив, бик був пригнаний сюди — пригнаний, як буйвол. Хо! Хо! Він має що розповісти своєму стаду, коли повернеться туди.

— Це зовсім нове для мене. Значить, ти можеш бігати так швидко, як нільґай?

— Сагіб бачив. Як сагібові треба буде знати ще щонебуть, то я, Мауґлі, буду тут. Це гарний ліс і я лишуся в ньому.

— Тоді лишайся. І як ти захочеш їсти, мої слуги завжди нагодують тебе.

— Так, справді? Я дуже люблю варену страву, — хутко відповів Мауґлі. — Ніхто тепер не може сказати, що я не їм вареного й печеного так, як і кожна інша людина. Я приходитиму до тебе по обід. Ну, а з свого боку, я обіцяю, що сагіб спатиме спокійно в своєму домі вночі, і ні один злодій не вдереться сюди, щоб забрати його скарби.

Розмова скінчилася раптовим зникненням Мауґлі. Гісборн довго сидів, пахкаючи люльку. Поміркувавши, він переконався, що в Мауґлі він знайшов, нарешті, ідеального розвідача й лісового сторожа, якого так довго шукали він і департамент.

— «Я повинен завербувати його на державну службу. Людина, що може ганяти нільґая, знає ліс краще, ніж півсотні інших, разом узятих. Він — справжнє чудо, але він повинен бути лісовим сторожем, якщо тільки згодиться зостатися на одному місті», — подумав Гісборн.

Думка Абдул Гафура була менш прихильна для Мауґлі. Він конфіденційно сказав Гісборнові, вкладаючи його спати, що приблуди здебільшого професійні злодії, і що він особисто не похваляє голих паріїв, які не вміють навіть як слід звертатися до білих людей. Гісборн засміявся й звелів йому йти до себе. І Абдул Гафур пішов бурмочучи. Пізніше, вночі він знайшов нагоду встати з ліжка й вибити свою тринадцятилітню дочку. Ніхто не знав причини сварки. Але Гісборн чув плач дівчинки.

Протягом кількох днів потім Мауґлі приходив і зникав, як тінь. Він улаштувався сам і урядив своє примітивне

господарство поблизу бунґало, але край лісу, де Гісборн, виходячи на веранду подихати свіжим повітрям, іноді міг бачити його в місячному світлі: він сидів, упершись чолом в коліна, або лежав на гілці дерева, щільно притулившись до нього, як роблять це звірі вночі, і здоровкався з Гісборном; або він сходив з дерева й оповідав Гісборнові довгі історії про лісових звірів. Одного разу він забрів до стайні й з великою цікавістю почав розглядати коней.

— Це, — сказав Абдул Гафур гостро, — є певний знак, що він думає вкрасти нам коня. Чому він не візьме на себе якогонебудь чесного обов'язку? Ні, йому треба блукати тут і там, як спущеному з ланцюга верблюдові, завертати голови дурним дівчатам і змушувати дурнів роззявляти рота на його теревені.

І при кожній зустрічі з Мауґлі Абдул Гафур суворо йому наказував то принести води, то обпатрати дичину. Мауґлі, безжурно всміхаючись, слухався його.

— Він не належить ні до якої касти, — говорив Абдул Гафур. — Він робитиме все. Дивіться, сагібе, щоб він не наробив чого. Змія лишається завжди змією, а циган з джунґлів лишається злодієм аж до смерти.

— Замовчи ти! — відповідав Гісборн. — Можеш порядкувати в своєму власному господарстві, аби при цому не було шуму. Я знаю твої звичаї, а ти моїх не знаєш. Хлоп'яга, без сумніву, трохи божевільний.

— Дуже трохи божевільний, правду кажучи, — зауважив Абдул Гафур. — Але ми подивимося, що буде врешті.

За кілька днів Гісборн мусів виїхати на якийсь час до рекху. Абдул Гафур, як старий і товстий, зостався вдома. Він не похваляв спання в халупах побережників і любив збирати дарунки в імені свого пана збіжжям, маслом та молоком від тих, яким не легко було це робити. Гісборн виїхав верхи рано вранці, трохи розлючений тим, що новий лісовий дозорець не чекав його на веранді, щоб супроводити в дорозі. Йому подобався цей хлопець — подобалась його сила, спритність, безшумність його кроків і його завжди готова й одверта усмішка; подобалась його погорда до всяких церемоній та його дітвацькі оповідання (Гісборн вірив їм тепер) про лісову дичину.

Проїхавши годину зеленими хащами, Гісборн почув ззаду шелест, і Мауґлі з'явився біля нього.

— Перед нами три дні праці в недавно насадженім гаю, — сказав Гісборн.

— Добре, — відповів Мауґлі, — завжди добре доглядати молоді дерева. Вони потім дадуть тінь, якщо звірі дадуть їм спокій. Ми повинні знов перегнати кабанів на інше місце.

— Знов? як? — засміявся Гісборн.

— О, вони підривали коріння й терлися іклами об стовбури молодих дерев минулої ночі і я відігнав їх. Ось чому я й не чекав тебе на веранді цього ранку. Свині не повинні бути по цей бік лісу зовсім. Ми будемо держати їх у витоках Канійської річки.

— Якби людина могла пасти хмари, то могла б зробити і цю річ. Але, Мауґлі, коли це певно, що ти сказав, то значить ти зробився пастухом у лісі без ніякої користи для себе.

— Це ліс сагіба, — відповів Мауґлі, хутко скинувши на нього очима. Гісборн хитнув головою на знак подяки й провадив далі:

— Чи не краще було б тоді працювати за платню для уряду? Він дає пенсію в кінці довгої служби.

— Про це я думав, — сказав Мауґлі, — але лісова сторожа живе в халупах з закритими дверима, а це видається мені пасткою. Проте, я подумаю

— Подумай гарненько й скажи мені потім. Тут ми зупинимося поснідати.

Гісборн зліз з коня, видобув з саморобного сідельного мішка сніданок і побачив, що над лісом уже стоїть гарячий день. Мауґлі ліг на траву поруч нього й задивився в небо. Помовчав, потім спитав лінивим шепотом:

— Сагібе, був наказ в бунґало вивести сьогодні білу кобилу?

— Ні, вона стара й трохи кульгає, крім того. Але чому ти питаєш це?

— На ній їдуть тепер верхи — і не помалу — шляхом, що йде до залізниці.

— Та ж до неї звідси два коси. Це лісовий ятіль.

Мауґлі затулив рукою очі від сонця.

— Шлях іде великими закрутами від бунґало. Звідси до нього ніяк не більше коса навпростець, як летить шуліка; а звук лине, мов птах. Може подивимось?

— Дурниці! Бігти по сонцю, щоб довідатись, що це за шум у лісі.

— Але ж кінь цей — кінь сагіба. Я спитав тільки, чи не треба привести його сюди. Якщо цей кінь не належить

сагібові, то нас він не обходить. Коли ж він його, то сагіб може робити те, що хоче. Без сумніву, його сильно женуть.

— Та як же ти приведеш його сюди, божевільний?

— Хіба сагіб забув? Так само, як і нільгая — так само.

— Встань, коли так, і біжи, як тобі не терпиться.

— О, я не побіжу! — Він простягнув руку, вимагаючи мовчання, і, лежачи на спині, тричі крикнув глибоким горловим голосом, що був зовсім новий для Гісборна.

— Він прибіжить сюди, — сказав Мауглі потім. — Почекаймо в затінку. — Довгі повіки спустились на дикі очі, і він почав дрімати в ранішній тиші. Гісборн чекав терпеливо: хлопець напевно божевільний, але з нього такий цікавий товариш, якого тільки й міг бажати самотній лісовий урядовець.

— Хо, хо! — сказав ліниво Мауглі з заплющеними очима. — Він упав. Значить, кобила прибіжить раніше, а людина потім. — І він заіржав, як Гісборнів жеребець.

За три хвилини біла кобила, осідлана й загнуздана, але без їздця, влетіла на прогалину, де вони лежали, й підбігла до жеребця.

— Вона не дуже розпалена, — сказав Мауглі, — але в таку спеку піт виступає легко. Зараз ми побачимо її верхівця, бо людина ходить повільніше, ніж кінь, особливо як вона гладка й стара.

— Аллах! Це диявольська мана! — сказав Гісборн, ставши на ноги й почувши стогнання в джунглях.

— Не турбуйся, сагібе. Він не вдарився. Він теж скаже, що це диявольська мана. Ага, слухай! Хто це?

Це був голос Абдул Гафура, повний смертельного жаху, що благав невідомо кого зглянутись над ним і його сивим волоссям.

— Ні, я не можу ступити ні кроку далі, — ридав він. — Я старий і загубив свою чалму. Арре! Арре! Але я піду! Справді ж, я поспішу! Я побіжу! О, дияволи пекла, я ж мусульманин!

Зарості розсунулись і з-за них з'явився Абдул Гафур — без чалми, босий, з розстібнутою курткою, з травою в стиснених кулаках і з червоним лицем. Він побачив Гісборна, знов застогнав і тремтячи кинувся до його ніг. Мауглі дивився на нього з усмішкою.

— Це не жарти, — сказав Гісборн суворо. — Чоловік, здається, вмирає, Мауглі.

— Він не помре. Він тільки наляканий. Можна було й не виїздити на прогулянку.

Абдул Гафур пробурмотів щось і підвівся, тремтячи всім тілом.

— Це чари — чари й диявольська мана! — заридав він знову, б'ючи себе в груди кулаком. — За мій гріх мене прогнали лісові чорти через увесь ліс. Тепер все покінчено. Я каюся. Візьми їх, сагібе! — і він простягнув йому пачку замащених паперів.

— Що все це значить, Абдуле? — спитав Гісборн, вже розуміючи, що сталося.

— Посади мене до в'язниці — гроші всі тут, — але замкни мене міцно, так, щоб ніякий дідько не міг дістатися до мене. Я згрішив проти сагіба й проти його соли, яку їв. І якби не ці прокляті лісові демони, я міг би купити землю далеко відсіля і жив би собі спокійно до кінця днів моїх. — Він бився головою об землю і плакав у муках відчаю й приниження. Гісборн крутив у руках пачку кредитових білетів. Це була його платня, що назбиралась за останні дев'ять місяців — пачка, що лежала в його бюрку з листами з дому й з печаткою. Мауґлі дивився на Абдул Гафура, тихенько всміхаючись собі в руку.

— Не треба знов садовити мене на коня. Я помаленьку піду додому з сагібом, а потім він може відіслати мене з сторожею до в'язниці. Закон довго держить у ній за такий вчинок, — сказав старий слуга понуро.

Самітність в лісі змінює багато-багато поглядів на багато різних речей. Гісборн дивився уважно на Абдул Гафура, думаючи про те, що з нього був добрий слуга і що нового слугу доведеться привчати до порядків у домі і, в кращому випадку, він все таки буде новою особою.

— Слухай, Абдул Гафуре, — сказав він. — Ти зробив великий злочин і зовсім утратив свою честь і славу. Але я думаю, що це тобі спало на думку несамохіть.

— Аллах! Я ніколи раніше не хотів цих грошей. Гріх схопив мене за горло, коли я глянув на них.

— Цьому я також можу повірити. В такому разі, вертайся до мого дому, а я, коли вернуся, відішлю гроші з кур'єром до банку, і більше про це розмови не буде. Ти дуже старий для тюрми. Крім того, твої домашні не винні.

Замість відповіді Абдул Гафур заридав, устромивши голову в ґетри Гісборна.

— Значить, сагіб не прожене мене? — хлипав він.

— Це ми побачимо. Це залежатиме від твоєї поведінки, коли ми вернемося. Сідай на кобилу і їжджай назад помалу.

— Але дияволи! Ліс кишить дияволами!

— Не бійся, батьку мій. Вони не зроблять тобі більше лиха, як тільки ти слухатимеш наказів сагіба, — сказав Мауґлі. — А тепер, коли хочеш, вони можуть погнати тебе додому так само, як нільґая.

Нижня щелепа Абдул Гафура відвалилась, коли він затягав свій пояс, злякано дивлячись на Мауґлі.

— Так це його дияволи? Його дияволи! А я думав повернувшись звалити все на цього відьмака.

— Це було добре задумано; та раніше, ніж наставляти пастку, треба знати, яка завбільшки дичина, що може потрапити в неї. Досі я думав тільки про те, що ти взяв одного з коней сагіба. Я не знав, що ти хотів зробити мене злодієм перед сагібом, інакше б мої дияволи притягнули тебе сюди за ногу. Не пізно покликати їх сюди й тепер.

Мауґлі подивився запитливо на Гісборна, але Абдул Гафур підбіг швиденько до білої кобили, виліз на неї і втік, — тільки лісова луна донесла тріскотіння гілля.

— Це він добре зробив, — сказав Мауґлі, — але він знов упаде, як не триматиметься за гриву.

— Ну, тепер пора сказати мені, що все це значить, — сказав Гісборн суворо. — Що це за базікання про твоїх дияволів? Як це можна ганяти людину по лісі, як тварюку? Кажи!

— Хіба сагіб розсердився за те, що я врятував його гроші?

— Ні, але в усьому цьому є якесь зухвальство, яке не подобається мені.

— Дуже добре. Але я встану й зроблю три кроки до лісу, і ніхто, навіть сам сагіб, не зможе знайти мене, поки я не схочу. І так само, як я не хочу робити цього, так не хочу я й оповідати. Потерпи трохи, сагібе, і якнебудь я покажу тобі все. Ніякої чортівні в цій справі немає. Тільки... я знаю ліс, як людина знає кухню в своєму домі.

Мауґлі говорив так, мов би звертався до нетерплячої дитини. Гісборн, вражений і роздратований, не сказав нічого. Він втупився в землю й думав. Коли ж підвів голову, лісової людини вже не було.

— Негаразд, — розлягся голос з гущавини, — негаразд приятелям сваритися. Почекай до вечора, сагібе, коли повітря прохолоне.

Покинутий на самого себе в лісових хащах, Гісборн вилаявся, потім розсміявся, сів на коня й поїхав. Він відвідав халупку побережника, оглянув дві нові плянтації, наказав спалити суху траву і поїхав у намічене ним таборове місце — до купи каміння, вкритого примітивним дахом з гілля та листя, недалеко Канійського струмка. Були вже сутінки, і ліс готувався до свого мовчазного нічного життя.

Біля струмка блищало багаття, і вітер доніс до Гісборна запах смачного обіду.

— Хм, — сказав Гісборн, — це в кожному разі краще, ніж холодне м'ясо. Але єдина людина, яка може бути тут, це Міллер. По своїй службі він повинен оглянути Чандаманський рекх, і тому, я думаю, він мусить бути й на моїй ділянці.

Величезний німець, що був головним начальником над усіма лісами Індії, від Бірми до Бомбаю, мав звичай з'являтися, мов кажан, без попередження то в тому, то в іншому місці, і звичайно там, де його менш за все чекали. За його теорією, несподівані відвідування і усні розмови з нижчими урядовцями значно корисніші, ніж повільне листування, що може скінчитися письмовою й офіційною доганою, яка часто зле впливає на лісового урядовця. Він говорив про це так: «Якщо я тільки поговорю з моїми хлопчиками, як добрий дядько, то вони вилають «цього клятого старого Міллера», і надалі працюватимуть краще. Але як мій твердоголовий клерк буде писати, що Міллер, головний інспектор, не може нічого зрозуміти у вчинках урядовців і дуже незадоволений, то, поперше, буде негарно, що я сам не був на місці, а подруге — якийсь дурень, що заступить моє місце, може сказати кращим з моїх хлопчиків: «Ну, будьте обережніші. Ви вже дістали догану від мого попередника». Запевняю вас, що листування не вирощує дерев.»

З темряви за багаттям чути було густий голос Міллера, що схилився над своєю улюбленою стравою.

— Не так багато підливи, ти, чортів сину! Ворчестерська підлива — приправа, а не вода. А! Гісборн, — ви потрапили на дуже лихий обід. Де ваш табір? — І він підійшов до Гісборна стиснути йому руку.

— Я сам — табір, сер, — сказав Гісборн. — Я не знав, що ви прибудете сюди.

Міллер подивився на струнку постать молодого чоловіка.

— Добре, це дуже добре! Один кінь і трохи їстива. Коли я був молодий, то теж завжди їздив упорожні. Ну, а тепер ви вже повинні пообідати зі мною. Я був у головній квартирі, щоб скласти звіт за минулий місяць. Я написав сам половину — хо! хо! — а решту полишив своїм клеркам і виїхав на прогулянку. Уряд збожеволів на цих звітах. Я так і сказав віце-королеві в Сімлі.

Гісборн усміхнувся, пригадавши оповідання про суперечки Міллера з урядом. Його любили у всіх урядових інституціях, бо, як знавець лісової справи, він не мав собі рівні.

— Якщо я знайду вас, Гісборне, у вашім бунґало, коли ви писатимете мені звіт про плянтації, замість того, щоб об'їздити плянтації, то я переведу вас вглиб Біканірської пустелі й звелю залісити її.

— Не бійтеся — я не витрачатиму багато часу на річні звіти. Я ненавиджу їх так само, як і ви, сер.

І розмова перейшла на професійні запитання та відповіді. Міллер мав що спитати, а Гісборнові потрібні були деякі вказівки й розпорядження, і вони розмовляли, поки не наспів обід. Це був найбільш цивілізований з усіх обідів, які тільки доводилося їсти Гісборнові протягом місяця. Ніяка відстань від місця постачі не перешкоджала Міллерові мати добру кухню. Отож, обід серед дикої гущавини лісу почався печеною рибою, а скінчився кавою й коньяком.

— Ах! — крехнув задоволено Міллер вкінці обіду, запалив сигару й простягнувся у своєму доволі потертому похідному кріслі. — Коли я складаю звіти, я вільнодумець і атеїст, а тут, в лісі, я більше, ніж християнин. Але я одночасно й поганин. — Він засунув мундштук під язик, обхопив руками коліна й втупився в темну гущавину, повну таємничих шумів: тріскотняви гілок, подібної до тріскотняви вогню; зітхань і шелестів верховіття, що, скручене від спеки, випростовувалось у прохолоді ночі; невгамовного лепетання струмка й цвіркоту численного населення трав'яних луків, невидимих за горою. Він випустив густе пасмо диму і почав цитувати Гайне.

«— Так, це дуже гарно! Дуже гарно! Так, я наробив чудес, і, присягаюсь Богом, вони не пішли на марне». Пам'ятаю, колись цей ліс був не вищий за ваше коліно — на всьому протязі звідси аж до ораних земель, — і товар їв у засуху кістки здохлого товару. Тепер дерева відродились.

Їх посадив вільнодумець, бо він знає саме ту причину, що дає наслідки. Але дерева — вони шанують культ старих богів — і боги волають голосно. «Вони не могли жити в рекху, Гісборн».

Якась тінь з'явилася на узліссі — хитнулась і вийшла на світло зірок.

— Я сказав правду. Тихо! Це сам фавн прийшов поглянути на генерал-інспектора. О, небо, та це бог! Гляньте!

Це був Мауґлі, у вінку з білих квіток і з общипаною галузкою в руках, — Мауґлі, що, очевидно, не довіряв світлу багаття й готовий був втекти назад у хащі.

— Це мій приятель, — сказав Гісборн. — Він шукає мене. Охе, Мауґлі!

І не встиг Міллер зітхнути, як новоприбулий уже стояв коло Гісборна й кричав:

— Я винен, що відійшов. Я винен, але я не знав тоді, що подруга того, кого забив ти біля річки, шукає тебе. Інакше я не пішов би. Вона йде твоїми слідами від того узлісся, сагібе.

— Він трохи божевільний, — сказав Гісборн; — про всіх тутешніх звірів він говорить, як про своїх приятелів.

— Так, так, якби фавн не знав їх, то хто ж повинен знати? — зауважив Міллер. — Що він говорить про тигрів — цей бог, який знає вас так добре?

Гісборн знов запалив свою сигару й перше, ніж він скінчив оповідати про Мауґлі та його вчинки, вона догоріла аж до його вусів. Міллер слухав, не перебиваючи.

— Це не божевілля, — сказав він, нарешті, коли Гісборн розповів про Абдул Гафура. — Це зовсім не божевілля.

— Що ж це в такому разі? Він розсердився на мене цього ранку, бо я просив його пояснити, як він це зробив. Я все ж думаю, що хлопчина одержимий бісом — так чи інакше.

— Ні, тут немає ніякого біса. Але дивно це дуже. Звичайно вони вмирають в дитинстві — ці люди... І ви кажете, що цей злодій-слуга не сказав вам, що гнало його коня; певна річ, нільґай нічого не міг вам розповісти про себе.

— Ні, але майте на увазі, за ними ніхто не гнався. Я прислухався, а можу чути багато. Бик і людина просто прибігли — шалені від страху.

Замість відповіді Міллер оглянув Мауґлі з голови до стіп і потім поманив його до себе. Той підійшов, як сторожка лань.

— Нема ніякого ушкодження, — сказав Міллер тубільною говіркою. — Простягни руки. — Він обмацав його руку до ліктя, знайшов щось і хитнув головою. — Так я й думав. Тепер коліно. — Гісборн побачив, що він мацає його колінну чашку, й усміхнувся. Два чи три білі рубці трохи вище від кісточки впали йому в очі.

— Ти мав уже їх, коли був дуже молодий? — спитав він.

— Так, — відповів Мауглі з усмішкою. — Це пам'ять про пестощі маляток. — Потім, обернувшись, він сказав через плече Гісборнові: — Цей сагіб знає все. Хто він?

— Про це ти довідаєшся опісля, друже мій. А де вони тепер? — сказав Міллер.

Мауглі обвів рукою навколо своєї голови.

— Так. І ти можеш гнати нільгая? Дивись: ось там моя кобила. Чи можеш ти пригнати її до мене, не злякавши?

— Чи можу я пригнати кобилу до сагіба, не злякавши її? — повторив Мауглі трохи голосніше, ніж звичайно. — Що може бути легше, якщо прив'язь не тримає її?

— Витягни кілочки з прив'язі! — крикнув Міллер стайничому. Щойно це було зроблене, як величний чорний австралієць підвів голову й нашорошив вуха.

— Обережніше! Я не хочу, щоб кобилу загнали в ліс, — сказав Міллер.

Мауглі все стояв і дивився на багаття — так стояв би грецький бог, якого так охоче описують в новелях. Кінь здригнувся, підняв одну з задніх ніг і, помітивши, що мотузки не тримають його, швидко підбіг до свого пана і, трохи спітнілий, поклав йому на груди свою голову.

— Це він прибіг, бо сам схотів. Мої коні можуть робити те саме, — закричав Гісборн.

— Подивись, чи спітніла коняка? — сказав Мауглі.

Гісборн поклав руку на мокру спину коня.

— Годі, — повторив Мауглі, і луна в скелі позад їх повторила це слово.

— Це чари, правда? — запитав Гісборн.

— Ні, це тільки дивно, надзвичайно дивно. А проте, ви не розумієте, в чім річ, Гісборне?

— Признаюся, що ні, — не розумію.

— Тоді я й не скажу вам. Він каже, що колинебудь пояснить вам, що це таке. З мого боку було б нескромно попереджати його. Але чому він не вмер, я не розумію. Ей, слухай! — Міллер звернувся до Мауглі тубільною говіркою: — Я начальник над усіма рекхами в Індії і ще над тими, що

на тому березі Чорних Вод. Я не знаю добре, скільки народу служить під моїм зарядом — може п'ять тисяч, може й десять. Твій обов'язок буде ось в чім: не блукати більше взад та вперед, не ганяти звірів для забави або на показ, але служити під моєю рукою, і жити в цьому лісі як лісовий сторож; виганяти селянських кіз з лісу, коли нема дозволу пастися їм там; пускати їх туди, коли такий дозвіл є, і держати в страху, як ти вмієш це робити, кабана і нільґая, коли їх буде дуже багато; говорити Гісборнові сагібові, де ходять тигри, і яка є дичина, повідомляти про всі пожежі, бо ти зможеш зробити це швидше, ніж хто інший. За таку працю ти діставатимеш платню сріблом щомісяця, і, врешті, коли матимеш жінку й товар, а може й дітей, — пенсію. Що ти на це скажеш?

— Це саме те, що... — почав Гісборн.

— Мій сагіб казав мені про таку службу цього ранку. Цілий день блукав я сам і обдумував цю справу, і відповідь моя готова. Я буду служити, якщо служба моя буде в цьому рекху і ні в якому іншому: з Гісборном сагібом і ні з ким іншим.

— Так і буде. За тиждень прийде писаний наказ від уряду. Потім ти поставиш собі халупу там, де призначить Гісборн сагіб.

— Я збирався поговорити з вами про це, — сказав Гісборн.

— Це стало зайвим, як тільки я побачив цього хлопця. Рівного йому лісового сторожа не знайти. Він — чудо! Кажу вам, Гісборне, що колинебудь ви побачите це. Слухайте: він — кревний брат кожному звіреві в лісі!

— Я був би спокійніший, якби міг зрозуміти його.

— Це пізніше. Тепер же скажу вам, що один раз лише за всю мою службу, а їй уже тридцять років, зустрів я хлопчика, що почав своє життя, як і цей. І він умер. Часом ви чуєте про них у донесеннях при перепису, але всі вони вмирають рано. Ця людина пережила критичний період і є анахронізмом, бо вона старіша від залізного віку. Слухайте: вона належить до перших днів історії людини. Це — Адам в раю, і нам треба тепер тільки Єви! Ні! Він старіший за цю дитячу казку, так само, як ліс старіший за богів. Гісборне, я тепер — поганин, раз назавжди.

Весь довгий вечір по цьому Міллер сидів і безперервно курив, втупивши очі в темряву; губи його ворушились, вимовляючи різні цитати, а на обличчі відбивалось велике

здивовання. Він пішов до себе в шатро, але потім знов вийшов звідти в своєму величному червоному халаті. І останні слова, що донеслися до вуха Гісборна, з якими Міллер звернувся до лісу в глибокій тиші північі, вимовляючи їх надзвичайно виразно, були такі:

Ми відмінюємось, нас одягають і нас прикрашають.
Але ти, шляхетний, античний і голий,
Лібідіна була твоєю матір'ю, а Бріянус —
Твоїм батьком, о, молодий Грече, двічі Бог!

— Тепер я знаю тільки, що — чи поганин, чи християнин, — я ніколи не пізнаю прихованих таємниць лісу.

За тиждень опівночі Абдул Гафур, сірий, як попіл, від люті, стояв в бунґало біля Гісборнового ліжка й будив його тривожним шепотом.

— Встань, сагібе! — бурмотів він. — Встань і візьми свою рушницю. Мою честь зганьблено. Встань і забий, поки ніхто не бачить неслави.

Лице старого так змінилося, що Гісборн нічого не розумів і мовчки дивився на нього.

— Так ось чому цей покидьок джунґлів допомагав мені чистити убрання сагіба, носити воду й патрати дичину! Вони пішли разом, не зважаючи на всі мої штурхани, і тепер він із своїми дияволами тягне її душу до пекла. Встань, сагібе, і йди зі мною!

Він сунув рушницю в руки ще сонного Гісборна і майже силоміць потягнув його з кімнати на веранду.

— Вони там, у лісі, не далі як на постріл рушниці. Ідіть тихенько за мною.

— Але в чім річ? Чому така тривога, Абдуле?

— Мауґлі та його дияволи, а також і моя власна дочка...— сказав Абдул Гафур.

Гісборн свиснув і пішов за своїм провідником. Не даремно, зрозумів він тепер, бив ночами Абдул Гафур свою дочку, і не даремно Мауґлі допомагав у хатніх роботах старому, злодіяцтво якого викрили його чари, які б вони не були.

У лісі чути було зітхання сопілки, що могли б бути піснею якогось мандрівного лісового бога, і в міру того, як вони надходили ближче, — шепіт голосів. Стежечка уривалась півкруглою прогалиною, обрамленою високою травою й деревами. По середині її на поваленому стовбурі сидів спиною до тих, що підходили, Мауґлі, і рука його обіймала шию Абдул Гафурової дочки. Голова молодика увінчана

була квітами, і він грав на примітивній бамбуковій сопілці, під звуки якої урочисто танцювали чотири величезні вовки на задніх лапах.

—Це його дияволи, — прошепотів Абдул Гафур. Він тримав пачку набоїв у своїй руці.

Звірі зупинились з останньою тремтливою нотою і тихо полягали, втупивши блискучі зелені очі в дівчину.

— Бачиш, — сказав Мауґлі, відклавши набік сопілку. — Хіба є щонебудь страшне в них? Я казав тобі, дурненька, що нема чого боятися їх, а ти не вірила. Твій батько сказав — ах, якби ти бачила, як гнали вони його стежкою нільґая — твій батько сказав, що це — дияволи, і, присягаюсь Аллахом, твоїм богом, я не дивуюсь, що він так подумав.

Дівчина засміялася сміхом, що був мов дзюрчання струмочка, і Гісборн почув, як Абдул заскреготав рідкими зубами, що ще лишилися в нього. Це була зовсім не та дівчинка, яку часом бачив Гісборн, коли вона пробігала подвір'ям, закрита фатою й мовчазна; це була жінка, що розцвіла за одну ніч, як розцвітає орхідея в годині вільготного тепла.

— Але це ж товариші дитячих забав моїх і мої брати, — казав Мауґлі, — діти тієї матері, молоком якої я живився, як розповідав тобі там, за кухнею. Діти батька, що лежав межи мною і холодом біля входу до печери, коли я був маленькою голою дитиною. Подивись, — один з вовків підняв свою сіру морду, ластячись об коліно Мауґлі, — мій брат знає, що я говорю про них. Так, коли я був маленькою дитиною, він був щеням, що качався зі мною по землі.

— Але ти казав, що народився від людини, — прощебетала дівчина й тісніше пригорнулася до його плеча. — Ти народився від людини?

— Казав! Та я й знаю, що я народився від людини, бо серце моє — в твоїх руках, крихітко моя. — Голівка її схилилась до підборіддя Мауґлі. Гісборнові довелося затримати руку Абдул Гафура, що, очевидно, не був зворушений чарівним видовищем.

— А проте, я був вовком з вовків доти, аж поки ті там, в джунґлях, не примусили мене піти, бо я — людина.

— Та хто ж звелів тобі піти? Ти говориш щось, як справжня людина.

— Самі звірі. Ти, крихітко, ніколи не повіриш цьому, але це було так. Звірі джунґлів звеліли мені покинути їх, але ці четверо пішли за мною, бо я їм брат. Тоді я став

пастухом худоби в людей і навчився їхньої мови. Хо! хо! Отари платили данину моїм братам, поки одна жінка, стара баба, не загляділа, як я бавився вночі з своїми братами в житі. Вони сказали, що я знаюся з дияволами, й вигнали мене з села киями та камінням. А ці четверо знов пішли за мною, — але крадькома. Тоді я й навчився їсти варене м'ясо й говорити сміливо. І я переходив з села до села, серце серця мого, і я служив то пастухом худоби, то погоничем буйволів, то розвідачем дичини. Але не було людини, яка наважилася б піднести на мене руку! — Він нахилився й поплескав по голові одного з своїх братів. — Зроби й ти так само. Нема ніякого лиха або чарів у них. Подивись, вони вже знають тебе.

— У лісі повно всяких дияволів, — сказала здригаючись дівчина.

— Дурниці! Дитячі дурниці! — переконливо заперечив Мауґлі. — Я спав у росу під зорями і спав темної ночі, і я знаю, джунґлі — мій дім. Чи повинна людина боятися даху свого власного дому, або жінка — свого родинного вогнища? Нахились і погладь їх.

— Вони — пси і погані, — пробурмотіла дівчина й нахилилася до вовка, але відвернула голову від нього.

— Скуштувавши плода, ми згадуємо тепер про закон! — вимовив гірко Абдул Гафур. — Чого ще чекати, сагібе? Забий його!

— Тихо, ти! Довідаємось, що сталося, — сказав Гісборн.

— Це ти добре зробила, — похвалив Мауґлі дівчину і знов обійняв її. — Пси чи не пси, але вони йшли за мною через тисячі селищ.

— Ахі, а де було тоді твоє серце? Крізь тисячі селищ! Ти бачив тисячі дівчат. А я — що? — чи вже не дівчина більше, чи володію я твоїм серцем?

— Чим повинен я присягнути тобі? Аллахом, про якого ти говориш?

— Ні, життям, що в тобі, і я буду задоволена. Де було твоє серце в ті дні?

Мауґлі тихо засміявся.

— В моєму животі, бо я був молодий і завжди голодний. Так навчився я висліджувати дичину й полювати, посилаючи завжди наперед і відкликаючи назад своїх братів, як король своє військо. Тому то я й вигнав нільґая на дурненького молодого сагіба й велику товсту кобилу на великого товстого сагіба, коли вони просили, щоб я по-

казав їм свою силу. Було б так само легко погнати і їх самих. Навіть зараз, — голос його трохи піднісся, — навіть зараз я знаю, що позад мене стоїть Гісборн сагіб та твій батько. Ні, не тікай, бо й десятеро чоловіка не наважаться приступити до мене й на крок. Пам'ятаючи, що твій батько бив тебе не раз, чи не повинен я сказати слово й погнати його знов кругами крізь ліс?

Вовк підвівся й вишкірив зуби.

Гісборн відчув, як Абдул Гафур затрусився коло нього. Потім місце, де він стояв, спорожніло — товстун дременув стежкою.

— Лишається тільки Гісборн сагіб, — сказав Мауґлі, все ще не обертаючись; — але я їв хліб Гісборна саґіба, і тепер буду на службі у нього, і мої брати будуть його слугами, виганятимуть дичину й допомагатимуть мені повідомляти його про новини. Сховайся в траві.

Дівчина побігла, і висока трава закрилась за нею і за сторожовим вовком, що пішов слідом за нею. Мауґлі з трьома вовками став лицем до Гісборна, коли той підійшов до нього.

— У цьому всі чари, — сказав Мауґлі і показав на трьох. — Товстий сагіб знав, що ми, вигодувані поміж вовками, повзаємо на ліктях і колінах в дитинстві. Він помацав мої руки й ноги і зрозумів правду, якої ти не знав. Хіба це не дивно, сагібе?

— Воістину це більш дивно, ніж чарівничо. Значить, це вони гнали нільґая?

— Еге, як вони гнали б Ібліса, коли б я їм це звелів. Вони — мої очі й мої ноги.

— Подивись на це! Ібліс не носить рушниці. Їм треба дечого повчитися, твоїм дияволам, бо вони стоять один за одним, так, що два постріли можуть забити трьох.

— Ах, але вони знають, що будуть твоїми слугами, якщо я — твій лісовий сторож.

— Сторож чи не сторож, Мауґлі, але ти дуже образив Абдул Гафура. Ти збезчестив його дім і почорнив його лице.

— Щодо лиця, то воно почорнене, коли він узяв твої гроші, і стало ще чорнішим, коли він нещодавно нашіптував тобі в ухо, щоб ти забив голу людину. Я сам поговорю з Абдул Гафуром, бо я тепер, як і він, на державній службі з пенсією. Він повинен або справити весілля за яким йому завгодно обрядом, або ще побігати по лісі. Я поговорю

з ним, коли розвидніє. Щождо решти, то в сагіба є свій дім, а це дім мій. Час спати, сагібе!

Мауґлі обернувся на п'ятах і зник у траві, лишивши Гісборна самого. Порадою лісового бога не можна нехтувати, і Гісборн повернувся до свого бунґало, де Абдул Гафур, розлючений та переляканий, чекав його на веранді.

— Заспокойся, заспокойся, — сказав Гісборн і сильно струснув його, бо він виглядав так, немовби ось-ось мав зомліти: — Міллер сагіб зробив його лісовим сторожем і, як ти знаєш, за таку службу належиться пенсія, бо це — державна служба.

— Він парія, пес поміж псами, він жере падло. Яка пенсія може винагородити за це?

— Аллах знає, і ти вже чув, що лихо зроблене. Хіба ти хочеш розголосити про це всім іншим слугам? Справ шаді*) швидше, і дівчина зробить його мусульманином. Він дуже принадний. Чи ж треба дивуватися, що після твого биття вона пішла до нього?

— Він казав, що його звірі знов поженуть мене?...

— Так мені здається. Якщо він — чарівник, то, принаймні, дуже сильний.

Абдул Гафур подумав трохи, потім уступив; забув, що він — мусульманин, і почав просити:

— Ти — брамін, а я — твоя корова. Залаґодь справу як слід і врятуй мою честь, якщо можна її врятувати.

Удруге Гісборн пішов у ліс і покликав Мауґлі. Відповідь почулася десь згори, і в зовсім не покірливому тоні.

— Говори ввічливо, — сказав Гісборн і глянув угору. — Ще є час позбавити тебе твого місця й прогнати геть з твоїми вовками. Дівчина повинна вернутися цієї ж ночі до свого батька. Завтра буде справлена шаді по мусульманському закону, і тоді ти можеш взяти її до себе. Веди її тепер до Абдул Гафура.

— Я чую. — Потім, по шепоті двох голосів, що радилися між собою в листю: — Гаразд, ми послухаємось — востаннє...

* *
*

Минув рік. Міллер та Гісборн їхали верхи лісом і розмовляли про свої справи. Вони виїхали з-за скель біля Канійського струмка, — Міллер трохи попереду. Під тінню

*) Шаді — весілля.

густого чагарника повзала гола брунатна дитина, а з-за куща позад неї виглядала голова сірого вовка. Гісборн ледве встиг штовхнути рушницю Міллера, і куля відчахнула гілку над головою звірюки.

— Збожеволіли ви!? — скрикнув Міллер. — Гляньте!

— Я бачу... — сказав Гісборн спокійно. — Мати тут десь, недалечко. Присягаюсь Юпітером, ви розбудите цілу зграю.

Кущі розсунулися ще раз, і гола жінка кинулася до дитини.

— Хто стріляв, сагібе? — гукнула вона Гісборнові.

— Цей сагіб. Він забув про рідню твого чоловіка.

— Забув? Ну, що ж, — це може бути, бо ми, живучи з ними, зовсім забуваємо, що вони чужі всім іншим. Мауґлі біля струмка ловить рибу. Сагіб хоче його бачити? Виходьте ж ви, нечемні! Виходьте з-за кущів і привітайтеся з сагібами!

Очі Міллера розширялися чимраз більше. Він присадив кобилу, що кинулася була вбік, і зійшов з неї, коли з джунґлів вискочили чотири вовки й почали бігати навкруги, ластячись до Гісборна. Мати стояла й годувала свою дитинку, і відганяла їх, коли вони терлися об її голі ноги.

— Ви цілком мали рацію щодо Мауґлі, — промовив Гісборн. — Я думав сказати вам про це, але так уже звик до цих приятелів за останні дванадцять місяців, що це зовсім вилетіло мені з голови.

— О, не виправдуйтесь! — відповів Міллер. — Це нічого. Господь на небесах! І я роблю чудеса — і вони творяться навколо мене.

У шахті ч. 22

Тісно, мов у череві, глибоко, як в шахті,
І темно, як в серці людини.
Прислів'я сонтальських шахтарів.

— Ткач вийшов жати і зупинився, щоб розплутати колосся. Ха! ха! ха! Ну, чи є який розум у ткача?

Жанкі Меа зиркнув на Кундо, а що Жанкі був сліпий, то це не справило на Кундо ніякого враження. Він прийшов спробувати схилити Жанкі Меа на уступку в одній справі і, як трапиться добра нагода, позалицятися до його гарненької молодої жінки.

Справа Кундо, — і він говорив про неї в імени всіх п'яти чоловіка, що разом з Жанкі Меа творили спілку в сьомій ґалерії шахти двадцять другої, — була ось в чому. Жанкі Меа був сліпий усі тридцять років, протягом яких служив у Жімахарських шахтах, працюючи мотикою та ломом. Протягом цих тридцяти років він незмінно — кожного ранку перед спусканням в шахту — одержував від дозірця свою пайку лямпової олії, — зовсім так, немовби видючий шахтар. Що обурювало спілку Кундо, як і сотні спілок до неї, це — еґоїзм Жанкі Меа. Він не хотів віддавати своєї олії в запас спілки, але зберігав її і продавав.

— Я знав ці шахти ще раніше, ніж ви народились, — заперечував звичайно Жанкі Меа. — Мені не треба світла для добування свого вугілля, і я не думаю допомагати вам. Ця олія моя, і я завжди лишатиму її собі.

Дивна людина був цей Жанкі Меа, сивоволосий, запальний, сліпий ткач, що став рудокопом. Цілісінький день — окрім неділь та понеділків, коли він був звичайно п'яний — працював він у двадцять другій шахті Жімахарських вугляних копалень так само справно, як кожний добрий,

нормальний рудокоп. Увечері він підіймався в великій клітці, урухомлюваній парою, до виходу з шахти і там кликав свого поні, кошлату, виваляну в вуглянім пилу тваринку, майже таку ж стару, як і Жанкі Меа. Поні підходив до нього, Жанкі Меа вилазив йому на спину, і той зараз же привозив його на ділянку землі, що була визначена йому, як і іншим рудокопам, Жімахарською компанією. Поні знав це місце, і коли шість років по тому, як Жанкі Меа оселився тут, компанія міняла всі ділянки, щоб рудокопи не здобули на них права власности, Жанкі Меа заявив з сльозами на очах, що, як йому дадуть іншу ділянку, то він не буде в змозі знаходити до неї дорогу. «Мій кінь знає тільки це місце», — плакав він, і йому дозволили лишити за собою ту саму ділянку.

Завдяки цьому, а також заощадженням лямпової олії, Жанкі Меа взяв другу жінку, дівчину з роду Меа і напрочуд вродливу. Жанкі Меа не міг бачити її краси, а тому й взяв її на віру і заборонив їй спускатися в шахту. Він працював тридцять років у темряві не без того, щоб пересвідчитися, що шахта — не місце для гарненьких жінок. Він обвішував її прикрасами не мідяними чи олив'яними, а справжніми срібними — вона ж нагороджувала його за це завзятим залицянням до Кундо з спілки ґалерії число сьоме.

Старшиною спілки був насправді Кундо, але Жанкі Меа настояв на тому, щоб увесь виробіток записували на його ім'я, і сам вибирав людей, з якими працював. Звичай — сильніший, аніж навіть Жімахарська компанія — вимагав, щоб Жанкі Меа по праву своїх літ заряджував цією справою, а також і сам працював, не зважаючи на свою сліпоту. В індійських шахтах, де мотикою вирубують суцільну масу вугілля і потім вибирають його з підлоги до стелі, йому не загрожувала серйозна небезпека. Денебудь в Европі, де вугілля відбивають з склепіння шахти, звідки воно обвалюється іноді масами, йому б ніколи не дозволили ступити ногою в шахту. Він не був популярною людиною власне через те, що не віддавав своєї олії, але всі спілки припускали, що Жанкі знав добре всі *кхади*, чи вибірки, що закладалися й розроблялися з того часу, як Жімахарська компанія уперше почала свої операції в тарахундській окрузі.

Гарненька маленька Унда знала тільки, що її старий чоловік — дурень, яким можна крутити. Вона цікавилась копальнями лише в тій мірі, в якій вони відбирали від неї

її Кундо на п'ять днів з семи. Кундо був добрий робітник і робив усе, що міг, щоб не напиватися п'яним. Було умовлено, що коли він заощадить сорок рупій, Унда викраде все, що знайде в домі Жанкі, і втече з Кундо в країну, де нема копалень, і де в кожного селянина є троє гладких биків і одна дійна буйволиця. Поки цей плян не був виконаний, він все ходив до Жанкі і докоряв йому за його жадібність до олії. Унда звичайно сиділа в кутку й потакуючи хитала йому головою. Того вечора, коли Кундо пригадав образливе прислів'я про ткачів, Жанкі розсердився.

— Слухай ти, свине, — сказав він, — хоч я й сліпий і старий, але раніше, ніж ти народився, я вже посивів серед вугілля. Уже в ті дні, коли не був ще заложений двадцять другий кхад, на шахтах не було ще двох тисяч чоловіка, як тепер, усім було відомо, що я добре знаю всі шахти. Чи є таки кхад, якого я не знаю, від дна спуску до кінця останнього виходу? Ну, скажи, котрий кхад старіший — Боромський чи двадцять другий, де ґалерія Тібу підіймається до числа п'ятого?

— Слухай теревені старого дурня! — сказав Кундо, киваючи Унді. — Ніякої ґалерії від двадцять другої шахти й не будуть прорубувати у п'яту, поки не перестануть дощі. У нас ще на цілий місяць вистарчить суцільного вугілля. Бабуджі так каже.

— Бабуджі! Кнур! Пес! Що знають ці товсті калькутські лінюхи? Він усе креслить та креслить, базікає та базікає, а всі його пляни невірні. Я, Жанкі, знаю, що це так. Коли людина замкнена у темряві тридцять років, то Бог дає їй знаття. Стара ґалерія, що її прорубала спілка Тібу, не далі як на шість футів від шахти число п'яте.

— Без сумніву, Бог дає сліпому знаття, — відказав Кундо, кинувши погляд на Унду. — Нехай буде так, як кажеш. Щодо мене, то хоч я й не знаю, де ґалерія спілки Тібу, але я не стара суха мавпа, яка потребує олії, щоб мастити свої суглоби.

Кундо з реготом вибіг із хатки, а Унда розсміялась. Жанкі перевів свої невидючі очі в напрямі до жінки й вилаявся:

— У мене є земля, і я спродав багато лямпової олії, але я дурний, що оженився з цією дитиною.

За тиждень почалися страшенні дощі, і спілки в'язнули у вуглянім болоті біля спусків до шахт. На всякий випадок оглянули й випробували найсильніші смоки. Управи-

тель шахт пройшов, грузнучи в болоті, до Ґарахунди, що надималася між своїми розмоклими берегами.

— Дай Боже, щоб ця проклята річка не наробила чогонебудь, — сказав він тривожно, і пішов порадитися з своїм помічником про смоки.

А Тарахунда справді поводила себе негаразд. Після того, як протягом кількох днів випало по три цалі дощу на годину, вона змушена була щось вчинити. Вона вийшла з берегів і злучилася з потоком, що його налляв дощ між двома низькими горбочками саме там, де проходила залізниця. А коли значна частина напоєної дощем ріки і кілька акрів води з затопленої улоговини линуть до дев'ятифутового акведуку, то хоч як би він намагався, а всієї води не зможе пропустити крізь себе. Управитель в тривозі заскакав на одній нозі, і мова його стала безсоромна.

Він мав рацію лаятися, бо знав, що один цаль води над поверхнею землі дорівнює тискові в сто тонн на акр. А поза залізничим насипом, над найближчими до поверхні вибірками шахти число двадцять друге, зібралося вже біля п'яти футів води. Ви повинні знати, що в копальнях вибирається з центральної шахти раніше вугілля ближче до поверхні. Тобто шахтярі можуть вирубати матеріял на десять, двадцять футів завглибшки під поверхнею так, що коли він весь вибраний, то лишається тільки тонкий земляний шар, що підтримується кількома колонами вугілля. В шахтах з глибокими шарами воліють вибирати весь мінерал з однієї шахти, замість того, щоб пробивати більше коротких ґалерій для здобування порівняно малоцінного поверхневого вугілля.

Отже, управитель в тривозі стежив за прибуванням води. Вона линула в десятифутовий акведук, і почала його заливати. Треба було дати розпорядження, щоб вивели людей з шахти число двадцять друге.

У довгих чорних ґалеріях танцювали, блимаючи в повітрі, мов світляки, вогники лямп. Чоловіки й жінки поспішали юрбами до «ока шахти», як називають шахтарі місце на її дні, звідки можна бачити денне світло. Звідти з гуркотом і брязкотінням підіймалася клітка, яка хутко наповнялася внизу. Піднявшись, вона так само швидко спускалася по нових і нових робітників. Але скрайні вибірки бокових ґалерій знаходились далеко від «ока шахти», і розпорядження згори не могло ще туди дійти, хоч старшини спілки і помічники управителя кричали щомога, лаялись і тупотіли ногами.

Управитель дивився за залізничим насипом і благав Бога, щоб акведук пропустив лишок води вчасно. Другим оком він дивився на клітку, що підіймалася до виходу, і стежив, як старшина перевіряв людей за списком. Від усього серця і від усієї душі приспішував він механіка, що стояв коло барабана, навкруги якого обвивалась дротяна линва клітки.

Незабаром в одному місці за насипом утворився вир жовтий та шумливий. Вода продерлася крізь тонкий земляний шар і линула в стару вибірку шахти число двадцять друге.

Глибоко внизу потоки чорної води застукали одну спілку саме тоді, як люди влізли в клітку, яка щойно до них спустилася. Коли останній з них увійшов у клітку, всі вже були по пояс у воді. Та ось вона піднялася до виходу, — і управитель почав перекликати людей за списком. Всі спілки були тут, окрім спілки Жанкі, спілки Моґула і спілки Рахіма — всього вісімнадцять чоловіків і десять чи біля того кошикарок, що накладають вугілля в маленькі візочки, які спускаються коліями головних ґалерій. Ці спілки працювали в скрайніх вибірках, які знаходилися щось за три чверті милі від ока головної шахти. Ще раз спустилася клітка, тепер тільки з двома англійцями, і низ її поринув у бурхливий, ревучий потік, що вже мало не торкався склепінь деяких з нижніх бічних ґалерій. Дерев'яна колода, одна з тих, що ними підпирають стелі вибірок, пронеслась повз клітку, мало її не вдаривши.

— Як ми не хочемо, щоб наші ребра були вибиті, то нам краще забратися звідси, — сказав управитель. — Ми не можемо врятувати навіть підпор компанії.

Клітка виринула з води, і за кілька хвилин було офіційно оголошено, що в головній шахті, принаймні, до десяти футів води. Це значило, що всі інші місця в шахтах затоплені зовсім, окрім тих ґалерій, долівка яких підносилась вище, ніж на десять футів над рівнем дна шахти. Глибокі вибірки були повні води, головні ґалерії були повні води, але в високих вибірках, до яких вели похилі ґалерії від головних проходів, ще була певна кількість повітря, сказати б, відрізаного водою і стисненого в них. У початкових підручниках з'ясовано, що робить вода, яку напомповують в закриту з одного кінця рурку. Затоплення шахти число двадцять друге могло бути прикладом цьому в великому розмірі.

* * *

— Присягаюся святим гаєм, — щось сталося з повітрям! — Це був голос сонталійського робітника з спілки Моґула, що пробивала з ґалерії число дев'ять шестифутовий прохід в грубому шарі вугілля. Потім загомоніло в сусідніх ґалеріях, і звідти вибігли спілки Жанкі й Рахіма з кошикарками.

— Вода линула в шахти, — закричали вони, — нема змоги вийти!

— Я спускався вниз, — сказав Жанкі, — вниз схилом моєї ґалерії й налапав воду.

— У бічному проході не було води, коли ми були там, — скрикнули жінки. — Хіба не можна вийти через нього?

— Мовчіть! — сказав Жанкі. — Давно ще, коли мій батько працював тут, вода линула в десятий — ні, в одинадцятий прохід, і тоді наробила багато лиха. Але ходімо звідси туди, де краще повітря.

Три спілки й кошикарки покинули ґалерію число дев'ять і пішли вище — до числа шістнадцятого. На однім закруті вони могли бачити, як смоляного кольору вода лизала вугіль. Вона торкалася вже даху ґалерії, яку вони добре знали — ґалерії, де вони звичайно курили свої *хука* й залицялися. Побачивши це, вони почали голосно прикликати своїх богів, і меахі, що належали до тричі єретичної секти мохаммедан, силкувались пригадати ім'я пророка. Вони вийшли до великої чотирикутньої вибірки, звідки вже майже все вугілля було вибране. Це була скрайня вибірка: нею кінчались шахти.

Далеко внизу, в кінці ґалерії, маленький смок, що звичайно осушував глибокі вибірки, живлячись парою кітла нагорі, тривожно запихкав і раптом замовк.

— Перестали впускати пару, — сказав Кундо з надією, — значить, звеліли вжити всю пару на роботу головних смоків. О, вони випомпують всю воду!

— Якщо вода дійшла до курильної ґалерії, — сказав Жанкі, — то всі смоки компанії не вдіють нічого й за три дні.

— Душно дуже, — простогнала Жазода, кошикарка з роду меахів. — Лямпи псують повітря.

— Загасіть їх, — сказав Жанкі, — до чого вам ці лямпи? — Лямпи погашено, і люди сиділи на вугляній долівці

в цілковитій темряві. Аж ось хтось тихо підвівся, й чути було, як він ступав по вугіллю. Це був Жанкі, що обмацував стіни руками.

— Де закладка? — пробурмотів він про себе.

— Сиди, сиди! — сказав Кундо. — Як вмирати, так вмирати... Ах, повітря стає незносним!

Але Жанкі все мацав і стукотів своєю мотикою по стінах. Жінки встали.

— Лишайтеся всі на місцях. Без ламп ви нічого не побачите, а я — я завжди бачу, — сказав Жанкі. Потім, по недовгій мовчанці, він вигукнув: — Ей ви, що працюєте в цих вибірках більш як десять років, — як зветься ця відкрита площина? Я вже старий і зовсім забув.

— Заля Булія, — озвався сонталієць, що перший поскаржився на душне повітря.

— Повтори, — сказав Жанкі.

— Заля Булія.

— То я знайшов її! Тільки назва вилетіла мені з голови. Ґалерія спілки Тібу тут.

— Брехня! — сказав Кундо. — Ніяких ґалерій не прорубували в цьому місці за той час, як я працюю тут.

— Глибина закладки була три кроки, — бурмотів Жанкі, не звертаючи уваги на заперечення й знов обмацуючи; — і — ой, мої бідні кістки! — я знайшов її! Вона тут, над цим карнизом. Підходьте всі, один по одному, на мій голос, я перелічу вас.

Почулися сквапні рухи, і Жанкі відчув, як чиєсь обличчя торкнулося його коліна. Це сонталієць вилазив на карниз.

— Хто? — спитав Жанкі.

— Я, Сунуа манжі.

— Сідай там! — сказав Жанкі. — Хто далі?

Один по одному жінки й чоловіки вилізли на карниз, що йшов уздовж стіни залі Булія. Бридкий мохаммеданин, свиножер, музар та дикий сонталієць — усі тулилися до Жанкі.

— Тепер ідіть за мною, — сказав він, — просто слідком, а жінки тримайтесь за одіж чоловіків. — Він не спитав, чи взяли чоловіки з собою мотики: шахтар, чорний чи білий, ніколи не кидає своєї мотики. Під проводом Жанкі вони пройшли до старої ґалерії, що мала шість футів завширшки і чотири заввишки.

— Повітря тут краще, — сказала Жазода, і можна було чути нерівне, болісне тьохкання її серця.

— Не так швидко, не так швидко, — просив Жанкі. — Я старий і багато дечого забув. Це ґалерія Тібу, але де тут ті чотири плитки, за якими ховали вони свої хука, щоб сагіби не могли побачити їх? Та помалу, не натискайте ви там, ззаду!

Чути було, як руки його ворушили дрібне вугілля на долівці ґалерії, і потім розлягся глухий голос:

— Це одна плитка, а ось друга, — і ще одна. Кундо — молодий, нехай він пройде вперед. Стань коліном на цю плиту і бий ось тут. Коли спілка Тібу обідала востаннє перед тим, як скінчилось добре вугілля, вона чула голоси людей ґалерії число п'яте з другого боку. А люди п'ятої ґалерії прорубали свою через два тижні по тому, — чи може через один. Бий отут, Кундо, але дай мені місце відступити.

Кундо недовірливо замахнувся мотикою, але перший м'який звук вугілля, що падав на долівку, став для нього закликом до енерґійної праці. Він боровся за своє життя й за Унду — маленьку, гарненьку Унду, з обручками на всіх пальцях ніг — за Унду і за сорок рупій. Жінки заспівали «пісню мотики» — страшну, поважну, вібруючу мелодію, з вигуками всього хору кожного разу, як падало вугілля, яке Кундо рубав у темряві. Коли він знемігся, Сунуа манжі взяв мотику і почав скажено працювати за своє життя, й за свою жінку, і за своє село з блакитними горбами над річкою Тарахундою. Годину працювали чоловіки, і потім жінки почали прибирати розсипане вугілля.

— Це далі, аніж я думав, — сказав Жанкі. — Повітря дуже погане, але бий, Кундо, знову, бий дужче!

Уп'яте підніс Кундо мотику, коли сонталієць відступив йому місце і відійшов назад. Знову залунав спів, але майже зараз був перерваний криком Кундо, що розкотистою луною відгукнувся вздовж ґалерії: *Пар-хуа! Пар-хуа!* Ми вийшли, вийшли!

Повітря з шумом продерлося крізь пробитий отвір. Жінки почули плескіт води в дальньому кінці ґалерії, що линула між стовпами залі Булія, й хлюпотіння хвиль по карнизу. Вода, виконавши приписи закону, волею якого вона працювала, перестала підійматись. Але жінки заверещали й ринулися вперед.

— Вода линула сюди! Ми загибаємо! Пускайте нас!

Кундо проліз крізь отвір і, вдарившись об стовп підпертої ґалерії, опинився всередині.

— Знаю я шахти чи ні? — самовдоволено зареготав Жанкі. — Це число п'яте. Виходьте помаленьку й кажіть мені свої імена. Ей, Рахіме, лічи свою спілку! Тепер ходім уперед, тримаючись один за одного, як раніше!

Вони вишикувались низкою в темряві, і Жанкі повів їх — бо шахтар у незнайомій шахті тільки на один ступінь менше може заблудити, аніж звичайний смертний, що вперше попав у підземне царство.

Блиснув далекий вогник лямпи, і раптом спілки Жанкі, Могула й Рахіма з ґалерії двадцять другої на мить зупинились, засліплені полум'ям вентиляційного горна на дні ґалерії число п'яте. Але їх провідник Жанкі добре відчував дорогу, і всі йшли за ним далі.

— У ґалерії двадцять другій вода. Бог знає, де решта, але цих людей я привів з ґалерії Тібу до нашої вибірки, пробивши туди прохід крізь північну стіну. Дайте нам клітку! — кричав Жанкі.

. . . .

Біля виходу з шахти двадцять другої скупчилося з плачем та зойками щось із тисячу чоловіка: сто їхніх товаришів, близьких, коханих затоплені водою. А вони ж всі хотіли завтра розійтися по домівках. Маленька Унда, змочена дощем сукня якої обліпила її струнку постать, стояла біля криниці й кликала свого Кундо, немовби сподіваючись, що голос її дійде до дна шахти. Але клітка стояла нерухомо біля спуску, і єдиною відповіддю Унді було рокотання води з глибини двох сот шістдесяти футів.

— Дивіться на цю жінку! Вона зараз кинеться в шахту! — скрикнув управитель.

Але йому не треба було турбуватись. Унда боялася смерти. Вона шукала Кундо. Помічник дивився на розлив і міркував, наскільки він може ще піднестися. Вода неначе затихала й коловерти слабшали. Але шахти ще були затоплені, і юрба біля входу стогнала.

— Слово чести, ще буде щастя, коли завтра з'явиться хоч п'ятсот робітників! — сказав управитель. — Є ще хоч яка надія спинити воду тимчасовою гаттю. Валіть сюди все, що трапиться під руку — бочки, фурґони, як не вистарчить каменю. Примусьте їх працювати т е п е р, якщо вони не

працювали раніше. Ей ви, спілкові старшини, примусьте їх працювати!

Помалу-малу юрба розбилася на купки й рушила в напрямі до води, діставши обіцянку додаткової платні. Почали будувати тимчасову гать, і коли справа досить посунулася, управитель подумав, що тепер саме час пустити смоки. Вода в шахтах уже не прибувала. Високий, червоний, кований залізом шток головного циліндра засовався вгору та вниз, і смоки захрипіли й застогнали, коли перший струмінь води бризнув з рури.

— Треба, щоб смоки працювали цілу ніч, — втомлено сказав управитель. — Але нема надії врятувати тих нещасних, що лишились внизу. Дивіться, Ґур Шахай, як ви так пишаєтесь своїми машинами, то покажіть мені, що вони можуть зробити.

Ґур Шахай вишкірив зуби і хитнув головою, тримаючи в правій руці важіль, а у лівій мазницю. Він не міг зробити більше, як робив тепер, але міг не припиняти своєї праці до світанку. Хіба бувало, щоб смоки компанії уступалися перед примхами цієї дурної річки Тарахунди? Ніколи, ніколи! І смоки ридали й стогнали: «Ні-ніколи!»

Управитель сидів під захистом шатра, що вкривало машину, пробуючи обсушитися коло кітлів, коли раптом побачив у безрадіснім присмерку, як юрби робітників, що працювали над гаттю, побігли звідти.

— Ну, це кінець, — пробурмотів він. — Треба буде тижнів шість, щоб переконати їх, що ми не хотіли навмисне затопити їхніх родичів і товаришів. О, якби це були наші розсудливі й чемні джорді! *).

Але не було помітно переляку в утечі юрби. Люди бігли до виходу з шахти число п'яте, звідки до них дійшла дивна чутка, і старшини не могли стримати їх... Назустріч їм ішли, оточені сяючими товаришами, спілки Рахіма, Моґула та Жанкі і десять кошикарок. І гарненька, маленька Унда побігла в хату Жанкі готувати йому вечерю.

— Один я знайшов дорогу, — пояснив Жанкі Меа, — чи дасть мені компанія за це пенсію?

Простодушні шахтарі в шумливій радості вернулись до гаті, зміцнені в своїй старій вірі: хоч би що сталося, могутність компанії, сіль якої вони їли, така велика, що жаден з них не може загинути... Але Ґур Шахай вишкіряв свої

---

*) Джорді — прізвище шахтарів в Англії.

білі зуби, тримаючи руку на важелі, і з усіх сил доводив, що можуть зробити його смоки.

* * *

— Слухайте, — сказав помічник управителя за тиждень, — пам'ятаєте «Жерміналь»? *)

— Так, чудова річ. Я думав про це в клітці, коли підпора пронеслася повз нас. То що?

— О, ця історія подібна до «Жерміналь» навиворіт. Жанкі цілий ранок пробув сьогодні в мене на веранді й оповідав, що Кундо втік з його жінкою — Ундою чи Андою, так, здається, її ім'я?

— Хілоу! Ось які вони, ці тварюки, для яких ви наражали своє життя на небезпеку, коли пробували вивести їх з шахти число двадцять друге.

— Ні, я думав про підпори компанії, а зовсім не про її робітників.

— Може, говорити так краще т е п е р, але я не вірю вам, старий друже!

---

*) «Жерміналь» — назва роману франц. письменника Е. Золя з життя шахтарів.

На поліційній стражниці

Посланцем прошу прийняти мене, якщо серце вашої світлости зізволить на таку велику ласку. І за шість рупій. Так, сагібе, бо в мене троє маленьких дітей, шлуночки яких повсякдень порожні, — хліба дають тепер тільки сорок фунтів на рупію. Я буду таким розумним посланцем, що ти завжди будеш вдоволений з мене, і наприкінці року подаруєш мені чалму. Я знаю всі дороги, стації й багато дечого іншого. Ага, сагібе! Я розумний. Прийми мене до себе на службу. Раніше я служив у поліції. Лиха слава? Ну, без сумніву, якийнебудь ворог мій наплів на мене цю вигадку. Ніколи не був я негідником. Я — людина чесна, і всі мої слова — щира правда. Це знали, коли я служив у поліції. Вони казали: «Авцал Хан говорить правду, і на слова його люди можуть покластися». Я патхан з Дельгі, сагібе, а всі дельгійські патхани — гарні люди... Ти бував у Дельгі?

Еге, це правда, що поміж дельгійських патханів багато негідників. Який сагіб мудрий! Ніщо не вислизне йому з очей. Він зробить мене своїм посланцем, а я буду берегти всі його таємниці й не розголошуватиму їх.

Ні, сагібе, Бог мій свідок, що в мене нема нічого лихого на думці. Я давно хотів служити під рукою справжнього сагіба — справедливого сагіба. Деякі молоді сагіби подібні до дияволів, спущених з ланцюга. У цих сагібів не хотів би я служити — ні, хоч би шлунки всіх моїх діток плакали за хлібом.

Чому я не лишився служити в поліції? Я казатиму щиру правду. Лихо спало на тхану*) — на Рам Бакша, Хавілдара, і Маула Бакша, і Жутгут Рама, і Бхіма Сінгха, і

*) Тхана — поліційна стражниця.

Суруж Була. Рам Бакш тепер у в'язниці до часу, так, як і Маула Бакш.

Це було на тхані в Хоулі, на шляху, що веде до Гок-раль-Сітару, ну, де багато дакойтів*). Ми були всі відважні люди. Тим то нас і призначили на тхану, що була за вісім миль від сусідньої тхани. День і ніч ми виглядали дакойтів. Чому сагіб сміється? Ні, я говорю мов на сповіді. Дакойти були не дурні і, зрозумівши це, ми не турбувалися даремно. Це було в гарячі дні. Що може зробити людина в гарячі дні? Навіть сагіб, такий дужий — навіть він, невже бадьорий під такий час? Ми уклали з дакойтами умову, щоб мати спокій. Це була справа хавілдара, що був дуже гладкий. Хо! хо! сагібе, він тепер схудне у в'язниці, плетючи килими. Хавілдар сказав дакойтам: «Не турбуйте нас, і ми не будемо вас турбувати. А перед кінцем жнив пришліть до нас людину, яку б ми могли привести до судді, — людину придуркувату, яку ніхто б не рішився присудити на кару. Так ми збережемо свою честь». Дакойти згодилися на цю умову, і ми були зовсім спокійні і могли їсти дині й мирно сидіти цілі дні на своїх ліжках. Солодкі, мов цукрова тростина, дині в Хоулі.

Тоді помічником комісара в тій окрузі був чоловік на ймення Юнкум сагіб. Ага! Він був суворий - суворий, як сам сагіб, який, без сумніву, візьме мене під тінь своєї опіки. Багато очей було у Юнкум сагіба, і він літав по цілій окрузі. Люди звали його Тигром з Гокрал-Сітаруну, бо він приїздив, куди йому треба, без попередження, і до заходу сонця встигав наробити клопотів усім техсілдарам. Ніхто не знав, коли приїде й коли від'їде Юнкум сагіб. У нього не було постійного табору, і коли його кінь стомлювався, він їздив на диявольській колісниці. Я не знаю, як вона зветься, але сагіб сидів посеред трьох срібних колес, що котилися без шуму, а він крутив їх своїми ногами, перебираючи ними, мов вигодувана на бобах коняка — ось як! Тінь шуліки над полями не може бути безшумніша, аніж диявольська колісниця Юнкум сагіба. Вона з'являлася тут, вона з'являлася там, вона зникала, а донесення посилалося, і виходило лихо. Спитай техсілдара з Рохестрі, як розкрито крадіжку курки, сагібе.

Якось вночі сталося так, що ми всі на тхані поснули, як звичайно на наших ліжках по тому, як з'їли вечерю й

---

*) Дакойти — розбійники.

накурились з кальяну. Коли ми прокинулись вранці, то помітили, що з наших шести рушниць не лишилось ні одної. І велика поліційна книга, що була під доглядом хавілдара, також зникла. Побачивши таке, ми дуже налякались; подумали, що дакойти, забувши совість, прийшли вночі й наробили нам неслави. Тоді Рам Бакш, хавілдар, сказав: «Мовчіть! Справа ця — погана справа, але вона може ще на добре вийти. Зробімо все як слід. Принесіть мені козлятко і мій ятаґан*). І т е п е р не розумієте? О, дурні! Удар потрібний коняці, а людині й слова досить». Тоді ми всі зрозуміли, що було на думці в хавілдара, і, боячись втратити службу, поспішили привести козлятко у внутрішню кімнату і почали слухати.

«Двадцять дакойтів прийшли», — сказав хавілдар, і ми, переймаючи його слова, повторювали їх за ним. — «Зчинилась бійка, — сказав хавілдар, — і ні один з-поміж нас не уникнув поранення. Віконні ґрати виламано... Суруж Бул, подбай, щоб це було зроблено. І всі ви, хлопці, працюйте й не ловіть ґав, бо ще треба послати кур'єра з донесенням до Тигра з Гокрал Сітаруну».

Тоді Суруж Бул наліг на ґрати у вікні плечем і виломив їх, а я примусив кобилу хавілдара, хльостаючи її батогом, скакати по динних грядках.

Коли все було зроблене, я повернувся на тхану. Козлятко було забите, стіни в багатьох місцях закурені димом, і кожний з нас вимастив собі одіж кров'ю цапа. Знай, о сагібе, що рану на тілі, яку собі сама зробить людина, легко можуть досвідчені люди відрізнити від рани, що її завдала їй інша людина. Тому хавілдар узяв свій ніж та й рубнув одного з нас злегенька біля ліктя, другого — в ногу, третього — в кисть руки. У кожного з нас потекла кров, а Суруж Бул, найстараніший за всіх інших, ще й до того вирвав у себе жмут волосся. О, сагібе, все було зроблене так добре, як ніколи ще ніхто не робив! Я навіть присягнув би, що тхана пережила саме те, що ми говорили. Був і дим, і вилам, і кров, і потолочена земля.

«Скачи тепер верхи, Маула Бакш, — сказав хавілдар, — до дому Стент сагіба і повідоми його про дакойтів. А ти, Авзал Хан, біжи туди і дивись, щоб гарненько упріти й припасти в дорозі пилом. Кров обсохне на одежі. Я лишуся

*) Ятаґан — кинджал.

тут і надішлю зараз же службове донесення діпті*) сагібові, потім ми заарештуємо когонебудь з тих селян, яких ви знаєте, — і до прибуття діпті сагіба все буде готове».

Отож, Маула Бакш поїхав верхи, а я побіг, тримаючись за його стремено, і ми разом з'явилися в недобрий час у Тигра з Гокрал-Сітаруну в техсіл Рохестрі. Оповідання наше було довге й точне, сагібе, бо ми назвали навіть імення дакойтів, розповіли, чим скінчилася баталія і благали Стент сагіба прийти й подивитися все на місці. Але Тигр і знаку не подав, що думає про наше оповідання, а тільки всміхнувся так, як всміхаються сагіби, коли у них на серці є зло.

«Чи присягнетесь у правильності цього донесення?» — спитав він. І ми відповіли: «Твої слуги присягаються. Кров, що пролилася в баталії, щойно обсохла на нас. Подивися сам, чи справді це кров слуг його світлости, чи ні». А він сказав: «Я бачу. Ви добре зробили». Але він не звелів подати ні свого коня, ні диявольської колісниці, щоб, своїм звичаєм, помчатися на місце пригоди. Він тільки додав: «Відпочиньте тепер та з'їжте хліба, бо ви втомились. Я почекаю, поки прибуде діпті сагіб».

Тоді був наказ, щоб хавілдар посилав донесення про всіх дакойтів просто діпті сагібові. Опівдні прибув він сам, гладкий та старий і лютий до того ж. Але ми всі, що були на тхані, не боялись його гніву, а боялись мовчання Тигра з Гокрал-Сітаруну. З ним прибули Рам Бакш, хавілдар та інші і привели під вартою десять чоловіка з селища Хоулі — все таких людей, що зле відносились до поліції Сіркара. Їх привели як в'язнів з кайданами на руках, і вони просили милосердя: — Імам Бакш, фармер, що відмовився віддати свою жінку хавілдарові, й інші поганці, на яких ми лютилися. Все було зроблене добре, і хавілдар пишався цим. Але діпті сагіб гнівався на Стента за недбайливість з його боку і говорив «дам-дам»**), як всі англійці, а хавілдара дуже хвалив.

Юнкум сагіб спокійно лежав у довгому кріслі.

«Люди вже присягнули?» — спитав Юнкум сагіб.

«Так, і впіймали десятеро злочинців, — сказав діпті сагіб. — І ще більше їх гуляє на волі завдяки вашим турботам. Візьміть коня — сідайте на нього й скачіть туди в ім'я Сіркара».

---

*) Dipty — округовий начальник.
**) Dam dam! — прокляття.

«Воістину є ще злодії, що гуляють на волі, — сказав Юнкум сагіб, — але для них не треба коня. Ходіть ви всі за мною!»

Я бачив, як жили напружились на скронях Імама Бакша. Чи знає його світлість муки холодних лещат? Я бачив також лице Тигра з Гокрал-Сітаруну: недобра усмішка грала на ньому, і я відійшов назад, готовий на все, що б не сталося. Добре, що я зробив цю річ. Юнкум сагіб відчинив двері своєї ванної кімнати і знов усміхнувся. В ній лежали всі шість рушниць і груба поліційна книга тхани в Хоулі. Він приїхав уночі на своїй диявольській колісниці і, ходячи серед нас, сплячих, нечутно, мов привид, забрав і рушниці і книгу! Двічі під'їздив він до тхани і щоразу забирав по три рушниці. Печінка хавілдара мало не тріснула, і він упав в грязюку до чобіт Юнки сагіба і заверещав: «Змилуйтеся!»

А я? Сагібе, я — дельгійський патхан і молода людина з маленькими дітьми. Кобила хавілдара стояла на подвір'ї. Я побіг до неї, скочив на неї і помчав світ-за-очі: чорний гнів сіркара гнався за мною слідом, і я не знав, куди від нього втекти. Я скакав, поки не впала підо мною й не здохла руда кобила. І з ласки Бога, який, без сумніву, на боці всіх безневинних людей, врятувався. Але хавілдар і всі інші сидять тепер у в'язниці.

Я — негідник? Це як його світлости завгодно. Бог зробить його світлість лордом і дасть йому за дружину багату сагіб, таку ж чудову, як пері, і багато могутніх синів, якщо він зробить мене своїм посланцем. Нехай милосердя небес буде над сагібом! Еге, я тільки піду на базар та приведу своїх дітей у ці палати, і тоді — його світлість буде і батьком моїм і матір'ю, а я, Авзал Хан — рабом його.

Охе! Я також належу до челяді сагіба.

Повінь

Не можна перейти через ріку цієї ночі, сагібе. Кажуть, що один віз, запряжений биками, вже захопила сьогодні вода, і *екка*, що вийшла звідси за півгодини до твого приходу, ще не дісталася того берега. Сагіб поспішає? Я зараз звелю пригнати сюди слона, на якому переходять бродом, щоб сагіб сам міг бачити. Охе, *махоум*, чого ти там заліз у шопу! Виведи Рама Першада, і як він піде в ріку, то значить все гаразд. Слон ніколи не бреше, сагібе, і до того ж Рам Першад розлучений із своєю подругою Калі Наґ. Він теж хотів би перейти на той бік...

Гаразд, царю мій! Вийди на середину ріки і подивися, що вона говорить. Так, так, Раме Першад! Перлино між слонами, увійди в ріку! Та вдар його по голові, дурню! Хіба гак для того зроблений, щоб ти чесав ним свою гладку спину, йолопе ти такий? Ну, вдар же, вдар! Що значать камені для тебе, Раме Першад, щастя моє, моя горо сили? Увійди! Ввійди бо в воду!

Ні, сагібе, марна річ! Ти сам чуєш, як він реве. Він каже своїй Калі Наґ, що не може перебрести ріки. Дивись! Він повернувся до неї спиною й хитає головою. Він не дурний, він знає, що таке Бархві, коли вона гнівається. Ага! Направду ти не дурний, моя дитино. Богадуре, заведи його під дерево та гляди, щоб він одержав свої ласощі. Ну, йди ж, найголовніший з-поміж іклоносців. Зроби *селям* Сіркарові і йди спати.

Що тобі робити? Сагіб мусить чекати, поки ріка не спаде. Вона ввійде в береги завтра ранком, як Богові буде завгодно, або вже не пізніше як післязавтра. Ну, чого ж сагіб гнівається? Я — його слуга. Перед Богом кажу, що не я створив воду. Що можу я вчинити? Халупа моя і все,

що в ній, до послуг сагіба. Починається дощ, ходімо звідси, пане мій. Ну, хіба ж річка спаде від того, що ти ремствуєш? За давніх часів англійці не були такі. Це вогняна колісниця зробила їх такими безсилими. За давніх часів, як вони їздили кіньми і вдень і вночі, вони не казали нічого, коли ріка затримувала їх в дорозі, або віз застрягав у болоті. Це була воля Божа. Зовсім не те тепер з вогняною колісницею, що все йде та йде, і ще йшла б, якби навіть усі чорти повиснули в неї на хвості. Вогняна колісниця попсувала англійців. Зрештою, що таке втрачений день? Або, хоч би тепер, що таке два дні? Хіба сагіб їде на своє власне весілля, що так поспішає, мов навіжений? Хо! хо! хо! Я стара людина і не часто бачу сагібів. Вибачай мені, якщо я забув про ту пошану, яку треба їм віддавати. Сагіб не гнівається?

То правда, на своє власне весілля! Хо! хо! хо! Мозок старої людини, мов дерево *нима*. Овочі, пуп'янки, цвіт та мертве листя всіх минулих років ростуть укупі. Старе й нове, і те, що вилетіло з пам'яти, — все там. Сідай на лаву, сагібе, та випий молока. Або може сагіб справді хоче закурити мого тютюну? Добрий тютюн, з Нуклао. Син мій, що служить там, прислав мені його. Тягни, тягни, сагібе, якщо тільки вмієш поводитись з люлькою. Та сагіб бере її, як справжній мусульманин. Вах! Вах! Де навчився він цього? Та ж на своє власне весілля! Хо! хо! хо! Сагіб каже тепер, що ніякого весілля нема. Ну, хіба можна сподіватися, щоб сагіб розмовляв зі мною поважно, коли я — лише чорна людина? Не диво, що він поспішає. А проте, тридцять років калатаю я в дзвін на цьому броді, але ніколи не бачив сагіба, що поспішав би так. Тридцять років, сагібе! Це дуже довгий час. Тридцять років тому цей брід лежав на шляху караванів, і я бачив, як однієї ночі дві тисячі в'ючних биків переходили тут річку. Тепер прокладено тор, і вогняна колісниця каже буц-буц-буц, і сто кошів перевозяться відразу через той великий міст. Це дуже дивно. Але брід збезлюднів з того часу, як ні один караван не зупиняється для спочинку під цими деревами.

Ні, не турбуйся виходити й дивитись на небо. Дощ ллятиме до ранку. Слухай! Каміння говорить цієї ночі в річковому кориті. Чи чуєш? Воно розтрощило б твої кості, сагібе, якби ти спробував іти тепер брідьма. Дивись, ось я замкну двері — і дощ не падатиме сюди. Вахі! Ахі! Уф!

Тридцять років на берегах того самого броду. Старий уже і я... де ж олія до лямпи?

. . . .

Вибачай, сагібе, але в свої літа я сплю не міцніше як собака. Ти підійшов до дверей? Подивись і послухай. Ріка розлилась тепер на добрих пів *коса* від берега до берега — ти можеш бачити це при зірках, — і на броді не менше як десять футів води. Ріка не спаде від гніву в очах твоїх і не заспокоїться від твоїх прокльонів. Що голосніше, сагібе, — твій голос чи голос ріки? А гукни на неї — може їй стане соромно. Лягай і засни знов, сагібе. Я знаю гнів Бархві, коли випадає дощ в горах. Я переплив її раз вночі, у повінь, в десять разів гіршу за цю, і милосердям Бога врятувався від смерти, коли вже був біля воріт її.

Можу я оповісти тобі, як це було? Дуже, дуже гарне оповідання. Я ще раз напакую люльку.

Це було тридцять років тому, коли був я ще молодий і щойно оселився біля броду. Сильний був я тоді, і каравани не сумнівались, коли я казав: брід чистий. Я працював, бувало, цілу ніч, по лопатки в воді, на бистрині, серед сотень биків, ошалілих від страху, і переводив їх так, що не гинуло ані одне копито. Опісля я переправляв через ріку людей, що тремтіли від жаху. Вони давали мені в нагороду кращого красуня з отари — іноді навіть бичка з дзвіночком. Ось яка шана мені була! А тепер, коли лине дощ і ріка надимається, я залізу в халупу й стогну, немов пес. Сила моя покинула мене. Старий я, й вогняна колісниця зробила те, що брід збезлюднів. А колись мене звали бархвійським велетнем.

Глянь на моє лице, сагібе, — це лице мавпи. Глянь на мою руку — це рука старої баби. А присягаюсь тобі, сагібе, що жінка любила це лице і обійми цих рук двадцять років тому, сагібе. Повір мені, я правду кажу — двадцять років тому.

Підійди до дверей і подивись на ріку. Чи бачиш ти маленький вогник, дуже далеко, вниз по річці? Це храмовий вогонь на вівтарі Ханумана, біля села Патіра. Саме село на півночі, під великою зіркою, але воно закрите берегом ріки. Правда, далеко плисти туди, сагібе? А я плавав у Патірі не раз, а багато разів. Але ж бо в річці є й меґґери *).

---

*) Крокодили.

Любов не знає касти, інакше, як могло бути, щоб я, мусульманин і син мусульманина, знайшов індуську жінку — вдову індуса — сестру патірського старшини? Але це було якраз так. Родина старшини пішла на прощу до Муттри, коли цю жінку обвінчано. На колесах запряженого биками воза висіли срібні прикраси, а за шовковими запонами була схована жінка. Сагібе, я не поспішав з переправою, бо вітер розсунув запони, і я побачив її. Коли вони верталися з прощі, то чоловік її вже вмер, і я знов побачив її на возі. Далебі, індуси дурні! Що мені до того, хто вона — індуської віри, чи джаїнка, чи яке падло, чи прокажена, чи зовсім здорова? Я оженився б з нею й зробив би її домом свій дім на броді. Сьома з дев'яти заборон каже, що людина не може женитися з поганкою. Це правда? І шіїти, і єуніти кажуть, що мохаммеданин не може одружитися з поганкою? Хіба сагіб священик, що знає так багато? В такому разі я скажу йому дещо, чого він не знає. Нема ні шіїта, ні єуніта, ні забороненої поганки в коханні. І дев'ять заборон — це всього лише дев'ять маленьких соломинок, що згоряють в полум'ї кохання. Воістину, я хотів узяти її за дружину, та що міг я зробити? Старшина звелів би своїм людям розбити мені голову ломаками. Я не боюсь — не боявся й тоді — добрих п'яти людей, але половину села — хто міг би подолати один?

Ось я й унадився — так умовились ми з нею — ходити ночами в село Патіру. І там ми зустрічались з нею — на поді, в колоссі, так, щоб жадна людина не могла знати про це. Ось дивись сюди. Звичайно я переходив тут, обминаючи джунґлі до тієї луковини, де стоїть міст, а звідти навпростець через косу до Патіри. Світло вогню в божниці було мені поводатирем в темні ночі. В цих джунґлях понад річками сила змій — маленьких караїтів, що сплять на піску — і, крім того, її брати забили б мене, якби знайшли в колоссі. Але ніхто не знав — ніхто, опріч її та мене. І пісок річкової обмілини замітав сліди ніг моїх. У гарячі місяці було легко потрапити від броду до Патіри, і за перших дощів, коли ріка надимається поволі, теж не важко було. Силою тіла свого я добре справлявся з силою течії, і ночами їв тут, в своїй халупі, а пив там, у Патірі. Вона сказала мені одного разу, що якийсь Хірнам Сінґ, злодій, домагався її — він був з села, що трохи вище лежало, але на другім березі. Всі сікхи — собаки, і вони відмовились через свою дурість від такої благодаті божої, як тютюн. Я готовий був

знищити Хірнам Сінґа за те, що він підходить до неї близько, і ще більше за те, що він присягався їй, що в неї є коханий; що він заляже в колоссі, простежить цього коханого і скаже старшині його ім'я, якщо вона не віддасться йому. Які кляті ці сікхи!

Потім, коли я довідався про це, я вже завжди плив з маленьким гострим ножем за поясом, і зле було б тій людині, яка спинила б мене. Я не знав обличчя Хірнам Сінґа, але забив би кожного, хто став би між мною та нею.

Однієї ночі, на початку дощів, думав я перепливати до Патіри, хоч річка була дуже сердита. А вдача Бархві ось яка, саґібе: за двадцять дихань вона спускається з гір стіною в три фути заввишки, і, як я бачив це, поки запалиш вогонь і спечеш на ньому *чунаті,* виросте з потічка до сестри Джумни.

Коли я покинув цей берег, то обмілина, яку видно он там, за пів милі внизу, була ще відкрита. Я почав втомлюватись і попрямував туди, щоб трохи спочити раніше, ніж плисти далі, бо відчув, що руки ріки вже хапають мене за п'яти. Ех, чого не зробить молода людина заради кохання! Світло зірок було слабке, і коли я був уже на півдорозі до обмілини, гілка запашного деодару зачепилась за моє обличчя. Це був знак, що біля підніжжя гір і вище йде заливень, бо деодар — міцне дерево і не легко губить свої віти. Я поспішав з усієї сили, а ріка допомагала мені. Та перше, ніж я торкнувся дна ногами, навколо мене закипів коловертень і, слухай гарненько, дно запалося і мене піднесло на гребінь хвилі, що бігла з берега на берег. Чи траплялося саґібові коли, щоб його кидало туди, де глибока вода, хвилі якої б'ються поміж себе й не дозволяють людині рухати ні руками, ні ногами? Мені, коли я обдивився навколо, силкуючись тримати голову над водою, здавалося, що нічого не видно, опріч води до крайсвіту: і ріка несла мене вкупі з усім тим, що було на її хвилях. Людина — дуже маленька річ в череві повені. А ця повінь, хоч я й не знав цього тоді, була та сама Велика Повінь, про яку люди й досі говорять.

Печінка моя набрякла, і я лежав на спині, як колода в страху смерти. У воді були й живі істоти, що кричали та жалібно завивали — лісове звір'я і свійське... Мені вчувся й голос людини, що благала помочі. Та линув дощ і запінив воду білим шумовинням, і я вже нічого не чув, крім рокоту каміння внизу та ревіння дощу вгорі. Так мене

несло вниз за водою, і я міг боротися тільки за те, щоб лише могти дихати. Дуже важко вмирати, коли ще молодий. Чи бачить сагіб звідси залізничий міст? Дивись, он вогні поштового вагона, що йде до Пешаверу. Від поверхні води до мосту тепер двадцять футів. Але тієї ночі вода била в решітку його, і до цієї решітки принесло мене ногами вперед. Але так багато було на мостових биках галуззя, що я не дуже вдарився. Ріка тільки притиснула мене до решітки, як сильна людина притискає безсилу. Ледве вдалося мені вхопитися за решітку й вилізти на баляси мосту. Сагібе, вода хлюпала через рейки шумливим потоком. Уявляєш, яка це була повінь? Я не міг чути. Не міг бачити. Я міг тільки лежати на балясах і дихати.

Незабаром потім дощ перестав, і на небі засвітилися тут і там свіжовмиті зірки. Тоді я побачив, що кінця-краю нема темній воді, що біжить вона куди тільки око сягає. Навколо було багато звірів, що їх понаносило вкупі з ламаччям на мостові бики, а деякі з них застрягли и висіли на шиї в решітці, силкуючись увільнитися. Тут були й буйволи, й корови, й кабан, і олень, а змій та шакалів без ліку. Тіла їх чорніли по лівому боці мосту, але ті, що були менші, перекидались потоком через решітку й захоплювались водою.

Зірки почали пригасати. Дощ знову линув, і ріка піднялася ще вище... Я відчув, що міст здригнувся піді мною, немов людина в неспокійному сні перед пробудженням. Та я не боявся тоді, сагібе. Присягаюсь, що не боявся, хоч не мав ніякої сили в членах своїх. Я знав, що не помру, поки не побачу ще раз її. Але я дуже змерз і бачив, що міст перекинеться.

Вода затремтіла так, як тремтить перед приходом великої хвилі. І міст піднявся з лівого боку так, що вийшов з води, а права решітка занурилась в воду. Ось тобі моя сива борода, сагібе, що я кажу щиру правду: перед Богом кажу. Як байдак з камінням нахиляється від вітру, так нахилився цей міст на Бархві. Саме так, сагібе, а не інакше.

Я покотився з балясів у глибоку воду, а позад мене вже надходила хвиля гніву ріки. Я чув її ревіння і стогін середньої частини мосту, коли він відривався від биків і поринав, а потім нічого не чув доти, аж поки не піднісся на великій хвилі. Я простягнув руку, щоб поплисти, й раптом намацав під долонею зв'язане волосся людини. Вона була мертва, бо ніхто, опріч мене, велетня Бархві, не міг

лишитися живим у такій пригоді. Вона була мертва, мабуть, днів зо два, бо труп дуже набряк. Я розсміявся тоді, бо напевно вже знав, що не загину і ще раз побачу її. І я запустив свої пальці в волосся людини, бо вже зовсім знемігся, і ми понеслися за водою — вона мертва і я живий. Без цієї допомоги я потонув би: холод був уже в костях моїх, і тіло моє нило на них. Але труп, що вже зазнав найбільшої сили ріки, не боявся тепер нічого. І я пустив його плисти, куди він хоче. Нарешті, ми потрапили в бічну течію,що бігла до правого берега, і я чимдуж став допомагати їй ногами нести мене туди. Але мертва людина важко хиталася в чорториї, і я боявся, що яканебудь гілляка вдарить її, і вона потоне. Раптом гілка тамариску дряпнула моє коліно, і я збагнув, що ми—над хлібним полем. Потім я вже міг намацати ногами землю — польову борозну, а потім мертвяк причалив до горбочка під смоковницею, і я радісно виліз з води.

Знаєш, сагібе, куди принесла мене вода? До горбочка на східній межі села Патіри! А нікуди в інше місце. Я витягнув мертвяка на траву за ту прислугу, яку він мені зробив, ну, а також я не знав, чи не буде він мені ще потрібний. Потім я пішов, закричавши тричі, мов шакал, до призначеного місця, що було біля корівника, недалеко дому старшини. Моя любов була вже там і гірко плакала. Вона боялася, що повінь знищила мою халупу на броді. Коли я тихенько підійшов до неї, йдучи по самі кісточки в воді, вона подумала, що це привид, і хотіла бігти, але я обійняв її руками і — ні, я не був привидом тоді, хоч тепер я вже стара людина. Хо! Хо! Воістину висхле зерно. Маїс без соку. Хо! хо!

Я розповів їй, як Бархві зруйнувала міст, а вона сказала мені, що я більше, аніж смертенна людина, бо ніхто інший не міг би переплисти Бархві в таку повінь, і тому, що я бачив те, чого ніколи раніше не бачила людина. Обруч пішли ми до того пагорка, де лежав мертвяк, і я показав їй того, хто допоміг мені переплисти до неї. Глянула вона на труп при світлі зірок і затулила обличчя руками. «Це тіло Хірнам Сінґа»! — крикнула вона. А я сказав: «Свиня корисніша мертва, ніж жива, кохана моя». Тоді вона відповіла: «Розуміється, бо він врятував найдорожче для мене життя в світі. І проте, він не може лишатися тут, бо це буде ганьба мені.»

Відсуваючи труп своїми руками, я сказав: «Богові так

було вгодно, Хірнам Сінґ, щоб кров твоя не впала на мою голову. Тепер же, хоч може й не добре, що я позбавлю твоє тіло останнього багаття*), погодься з воронами, як можеш». Я стягнув його в потік, і він понісся за водою, хитаючи своєю густою, чорною бородою, як жрець над катедрою. Так я більше і не бачив Хірнам Сінґа.

Ще до світанку ми — я і моя кохана — розлучились, і я пішов у джунґлі, які ще не були затоплені. В денному світлі я побачив, що я зробив уночі, і кості тіла мого ослабли, бо між селом Патірою і деревами далекого берега було принаймні два коси бурхливої води, а мостові бики стирчали з Бархви, немов зуби в щелепі старця. Ніякого життя не було над водою — ні птахів, ні човнів, а ріка була червоніша, ніж кров, від глини, нанесеної з передгір'я. Ніколи раніше не бачив я такої повені, ніколи не бачив я нічого подібного, і, о сагібе, жадна жива людина не зробила того, що я тоді зробив!

У той день шлях до мого дому був закритий для мене. За всі скарби старшини не зважився б я вдруге зробити те саме без темряви, що криє небезпеку. Я піднявся якнайшвидше вгору по річці до дому коваля і сказав йому, що повінь занесла мене від моєї халупи. Сім день зоставався я у нього, поки міг човном дістатися додому. Там не лишилось ні сліду халупи, ні стін, ні даху, ні долівки, — нічого, опріч купи глеюватого болота. Можеш судити тепер, сагібе, як високо розлилася ріка.

Було написано, щоб я не вмер ні в своєму домі, ні в серці Бархві, ні під руїнами мосту, бо бог послав Хірнам Сінґа, який вмер два дні перед тим, я не знаю як, щоб стати мені поплавцем і підтримувати мене на воді. Хірнам Сінґ сидить у пеклі ці двадцять років, і думка про цю ніч повинна бути вінцем його мук.

Слухай, сагібе, ріка змінила свій голос. Вона спатиме до світанку, до якого лишилась тепер всього лише година. Потім вона знов підійметься. Як я це знаю? Я прожив тут тридцять років, і чи ж мені не знати голосу ріки, як батько знає голос сина свого! З кожною хвилиною голос її лагіднішає. Присягаюсь, що не буде ніякої небезпеки протягом години, а може й двох. Але за ранок я не можу відповідати. Поспішай тепер, сагібе! Я покличу Рам Babyшада, і він не обернеться спиною до ріки цього разу.

---

*) Багаття на індуському кладовищі для спалення трупів.

Чи гарно вкриті брезентом твої пакунки? *Охе махаут,* брудна ти голово, слона сагібові! І скажи ти їм на тому березі, що по світанку переправи не буде.

Гроші? Ні, сагібе. Я не така людина. Ні, не треба навіть і на солодощі дітям. Мій дім, бачиш ти, порожній, і я старий.

Дут, Рам Першад! Дут! Дут! Щасливо, сагібе!

Заздрість оранґутанґа

Оранґутанґ у залізній клітці, прив'язаній до кошарки на пароплаві, дав початок нашій розмові. Ніч була задушливо гаряча, і коли Ганс Брайтман та я проходили повз нього, тягнучи свої постелі на бак, він підвівся й нечемно клацнув зубами. Його спіймали десь на Маляйському архіпелазі і везли до Англії на виставку, щоб показувати там цікавим відвідачам, беручи по одному шилінґу з голови. Протягом чотирьох днів він завивав безперервно, бився в своїй в'язниці, силкувався вирвати важкі ґрати її і мало не забив ласкара*), що мав необережність підійти до нього на відстань його волосатої лапи.

— Було б добре для вас, друже мій, якби вас напала маленька морська хвороба, — сказав ламаною англійською мовою Ганс Брайтман, зупинившись біля клітки. — Надто вже багато Я в вашому світогляді, — надто багато Ego**) у вашому космосі.

Лапа оранґутанґа байдуже просунулася між ґратами клітки. Ніхто не міг би подумати, що слідом за цим вона раптом простягнеться до грудей німця. Тонкий шовк нічної піжами роздерся. Ганс відступив назад, немовби нічого не сталося, щоб зірвати банан з гілки, що звісилася з однієї з шлюпок.

— Надто багато Ego, — сказав він, облупив овоч і подав його ув'язненому в клітці дияволові, що дер шовк на шматки.

Потім ми розстелили свої постели на баці, серед сплячих матросів, щоб скористатися хоч з того легкого бризу, що поставав від руху пароплава. Море було мов паруюча

---

*) Lascar — матрос на англо-індійських суднах.
**) Ego — по-латині Я.

олія, за винятком тих місць його, що загорялися, сколочені нашим форштевнем, і відходили за корму в темряву хвилястими фалдами блідого полум'я. За кілька миль від нас була буря: ми бачили зиґзаґи блискавиць. Пароплавна корова, неспокійна від духоти й запаху мавпи в клітці, часом жалісно мукала, зовсім під тон, яким вартовий на баці відповідав на щогодинний оклик вахтового офіцера з місточка. Розмірене стукотіння машин розлягалося дуже виразно, і в ритмічну пісню їх врізалося тільки деренчання ліфту, — коли сміття з вугілля й жужелиці викидалось за облавок. Ганс ліг коло мене й запалив на сон сигару. Це звичайно було знаком, що він почне розмову. Голос його був такий же тихомірний, як плюскіт моря об шлюпку, що розрізує його в тиху воду, і мав він досвід такий безмежний, як море, бо його ділом в цьому житті була мандрівка світами для збирання орхідей, диких звірів та етнологічних взірців для німецьких та американських торгівців. Я дивився на запалений кінець його сигари, який то збільшувався, то зменшувався в темряві, і майже засинав. Оранґутанґ, схвильований якимсь сном про ліси, про свою волю, почав вити, мов душа в чистилищі, і скажено битися об ґрати клітки.

— Якби він зараз вийшов, то небагато б лишилося від нас, — сказав Ганс ліниво. — Він завиває непогано. Подивіться, як я його вгамую.

Мовчанка — і з Гансового рота понеслося сичання, таке досконале, що я схопився на ноги. Протяглий убивчий згук розлягся по всій палубі, й биття об ґратки припинилось. Оранґутанґ крякав у нападі справжнього жаху.

— Це зупинило його, — сказав Ганс. — Я навчився цього в Могунгському Танжонзі, де збирав маленьких мавп з доручення кількох берлінців. Усі на світі бояться мавп — за вийнятком змій. Ось чому я й зображую змію перед мавпою, і це цілком її вгамовує. Дуже багато Ego в космосі оранґутанґа. Але це вже така вдача мавп. Ви заснули, чи слухаєте? І чи можу я оповісти вам одну річ, якій ви не повірите?

— Нема такої речі в цьому безмежному світі, якій би я не міг поняти віри, — обізвався я.

— Якщо ви навчилися вірити, то, значить, навчилися чогонебудь. Тепер я випробую вашу віру. Гаразд!

Коли я ловив тих маленьких мавп, — це було 1879-го чи 80-го року, — я був на островах Архіпелаґу — он там, де тепер так темно, — він вказав кудись на південь до Но-

вої Ґвінеї. — Але Боже мій! Я згодився б радше ловити живих червоних дідьків, аніж маленьких мавпочок. Коли вони не кусають ваших пальців, то вони завжди вмирають від ностальґії — туги за рідним краєм, — бо в них невповні розвинена душа, — вона зупинилася в розвитку на півдорозі — і в ній дуже багато Ego. Я був там майже рік і зустрів людину, яку звали Бертран. Він був француз і гарна людина — натураліст аж до кісток.

Казали, що він — збіглий каторжник. Але він був натураліст, і цього було досить для мене. Він міг покликати до себе все живе з лісу, і все живе прийшло б до нього. Я говорив, що в нього переселилася душа Франціска Асізького, а він сміявся й заперечував, що ніколи не молився рибам. Він міняв їх на трепанґів, bêche de mer.

— І ця людина, що була королем приборкувачів звірів, мала в своєму домі такого ж диявольського звіря, як оцей в клітці — великого оранґутанґа, що сам вважав себе за людину. Бертран знайшов його ще зовсім малим, — і цей оранґутанґ був і дитиною, і братом, і комічною оперою для нього. Він мав кімнату в тому домі — не клітку, а кімнату — з ліжком та простиралами, і він лягав у ліжко, і вставав ранком, і курив сигари, і їв обід з Бертраном, і гуляв з ним, тримаючись за руку, що було найстрашніше. Господи-Володарю! Я бачив звіря сам, як він відкидався на спинку стільця й сміявся, коли Бертран жартував зі мною. Він був не звір, — він був людина, і він розмовляв з Бертраном, і Бертран розумів його, я бачив це сам. І завжди він був ввічливий зі мною, за вийнятком того часу, коли я довго говорив з Бертраном і нічого не говорив йому. Тоді він відштовхував мене набік, — цей великий, чорний диявол, — своїми величезними лапами, так, немов я був дитина. Він був не звір, — він був людина. Це я побачив з самого початку нашого тримісячного знайомства. Бачив давно те саме й Бертран, і Бімі, оранґутанґ, розумів нас обох, сидячи з сигарою в своїх великих собачих зубах.

— Я був там рік, — там і на інших тамтешніх островах — вганяючи то за мавпами, то за метеликами й орхідеями. Одного разу Бертран сказав мені, що він збирається одружитися, бо знайшов дівчину, яка цілком підходить до ролі жінки, і спитав мене, чи похваляю я це одруження. Я нічого не відповів, бо одруження — не для мене. Тоді він почав залицятися до цієї дівчини — вона була напівфранцуженка, напівтубілка, дуже гарненька... Чи не дали б

ви мені вогника для сигари?.. Уф! Тоді я сказав Бертранові: «А чи подумали ви про Бімі? Якщо він відштовхує мене від вас, коли я говорю з вами, то що вироблятиме він з вашою жінкою? Він так її відштовхне, що вона розлетиться на друзки. Якби я був ви, Бертране, я подарував би своїй жінці, як весільний дарунок, опудало, зроблене з Бімі». До того часу я вже вивчив трохи мавп'ячу вдачу. «Застрелити його?» — спитав Бертран. — «Звір ваш, — відповів я; якби він був мій, то був би застрелений негайно».

— Тоді я відчув ззаду, на своїй шиї, пальці Бімі. Боже мій! Кажу вам, що він говорив цими пальцями. Це був точний альфабет глухонімого. Він обійняв своєю волосатою рукою мою шию, підвів мою голову за підборіддя і глянув мені в лице, — певно, для того, щоб побачити, чи розумію я його мову так добре, як він розуміє мою.

«Ну подивіться ж, — сказав Бертран, — і ви могли б застрелити його, коли він так обіймає вас? Оце невдячний тевтонець!»

— Але я знав уже, що зробив Бімі смертельним своїм ворогом, бо його пальці майже говорили мені про смерть, коли торкалися ззаду моєї шиї. Пізніше, коли я бачився з Бімі, за моїм поясом була завжди пістоля. І він торкнувся її раз, а я відкрив замок, щоб показати йому, що вона набита. Він бачив застрелених маленьких мавп у лісах, — і зрозумів.

— Отже, Бертран одружився і зовсім забув про Бімі, що блукав сам-один по набережній зі своєю напівлюдською душею. Я бачив, як він сумував, і як він узяв великий сук і почав рити пісок, аж поки не вирив великої ями, подібної до могили. Тоді я сказав Бертранові: «Хоч як, убий Бімі. Він шаліє з ревнощів».

— Бертран заперечив: «Він зовсім не шалений. Він слухається й любить мою жінку, приносить їй пантофлі, коли вона звелить...» І він через кімнату подивився на свою жінку. Це була дуже гарненька жінка.

— Тоді я сказав йому: «Ти думаєш, що знаєш мавп і цього звіря, який зовсім здурів від того, що ти не говориш з ним? Застрель його, коли повернеться, бо в очах у нього вогонь, що говорить тільки про вбивство — і вбивство».

Бімі повернувся, але в очах його вогню вже не було. Він загасив його — такий хитрий! — і приніс жінці Бертрана її пантофлі. А сам Бертран звернувся до мене: «Ти за дев'ять місяців пізнав його більше, ніж я за дванадцять

років? Чи заб'є дитина свого батька? Я вигодував його, він — моя дитина. Не говори цих дурниць більше ні мені, ні моїй жінці».

— Другого дня Бертран прийшов до мене допомогти мені зробити кілька дерев'яних скриньок на взірці і заявив, що залишив свою жінку з Бімі в саду. Тоді я швидше скінчив справу й сказав: «Ходімо до тебе й випиймо». Він розсміявся: «Ходім, людиногубка».

— Його жінки не було в саду, і Бімі не прийшов, коли Бертран покликав його. Не прийшла на заклик і жінка. Він постукав до дверей її спальні, що була замкнена на ключ; глянув на мене, і обличчя його стало зовсім біле. Я виломив двері плечем і побачив, що дерен даху над кімнатою був зовсім вивернутий, і крізь велику діру її лилося проміння сонця на підлогу. Бачили ви колинебудь папір у кошику під бюрком, або карти, розкидані в безладі на столі для грання?.. Жінки не можна було розгледіти. Кажу вам, нічого не було в кімнаті, що могло б бути раніше жінкою, — самі шматки м'яса та кров. Оце й усе. Я подивився на всі ці речі, й відчув себе зовсім слабим. Але Бертран дивився трохи довше на те, що було на підлозі й на стінах, і на діру вгорі. Потім він почав сміятися, тихо й приязно, і я зрозумів і подякував Богові за те, що він збожеволів. Він зовсім не плакав, він зовсім не молився. Він стояв цілком спокійно на дверях і сміявся про себе. Потім він сказав: «Вона замкнулася в цій кімнаті, а він вивернув дах. Fi donc! *) Без сумніву. Ми залатаємо дах і почекаємо Бімі. Він напевно прийде».

— Кажу вам, що ми чекали десять днів, поки кімната не стала знов кімнатою, і раз чи два бачили Бімі, що ненадовго показувався з гаю. Він боявся, бо таки нагрішив. Бертран покликав його, коли він вийшов з гаю подивитися на нас на десятий день. І Бімі прийшов, стрибаючи вздовж набережної й викрикуючи — з довгим пасмом чорного волосся в руках. Бертран засміявся й сказав: «Fi donc»! Так самісінько, як би побачив брудну розбиту чарку на столі. І Бімі підійшов ближче, а в Бертрана голос був солодкий, мов мед, і він все сміявся про себе. Протягом трьох днів він упадав коло Бімі й підлещувався до нього, бо Бімі не дозволяв себе чіпати. Нарешті, Бімі прийшов на обід, сів за одним столом з нами, й волосся на його руках було

*) Fi donc! — вигук огиди (франц.)

зовсім чорне й замащене тим, що вже засохло. Бертран почав давати йому санґарі*), поки Бімі не впився й не став дурний. І тоді...»

Ганс перестав курити сиґару.

— І тоді? — спитав я.

— І тоді Бертран... він забив його власними руками. Це була особиста справа Бертрана. Я пішов пройтися на набережну. А коли повернувся, то мавпа була вже мертва. Умирав також і Бертран, лежачи на ній, та проте він ще якийсь час сміявся лагідно і був цілком вдоволений. Тепер ви знаєте формулу сили оранґутанґа — вона більше як сім у відношенні до сили людини. Але Бертран — він забив Бімі тим, що Бог дав йому. Це було чудо».

Пекельний шум в клітці поновився.

— Ага! Це наш приятель все ще мучиться тим, що в нього надто багато Ego в космосі. Тихо, ти!

Ганс зашипів протяжно й уразливо. І чутно було, як величезний звір налякано закректав у клітці.

— «Але чому, на Бога, не допомогли ви Бертранові, а лишили його вмирати»? — спитав я.

— «Друже мій, — відповів Ганс, вкладаючись вигідніше, — негаразд навіть те, що сам я жив потім, як побачив цю кімнату з дірою в даху. А Бертран, — він був її чоловіком. Добраніч»!

---

*) Вино з водою.

Всі ми троє — одно

Бо ревнощі — лють мужа,
І не помилують вони під час помсти.
Притчі Соломона VI, 43.

Миґдалю й родзинок, саґібе? Винограду з Кабулу? Чи коня! Кінь на диво! Саґіб сам побачить, як тільки подивиться. Йому всього тринадцять років і три місяці, саґібе, він грає в поло, ходить у запрязі під дамським сідлом, і — святий Куршіде й благословенні імами! — та це сам саґіб! Серце моє роздулося й очі мої втішаються. Щоб ніколи ти не знав утоми! Мов холодна вода в Тіраху, вид приятеля в далекій країні. Але що ти робиш в цьому проклятому краю? На південь від Дельґі, саґібе — ти ж знаєш прислів'я: «Чоловіки відступники, а жінки — блудниці.» Ти одержав наказ? Ахоу! Наказ є наказом, аж поки людина не має досить сили, щоб не скоритися. О, брате мій, о, друже мій, ми здибалися в добрий час! Чи гарно тобі на серці, чи здоровий ти тілом і як дім твій? Щасливого дня зустрілися ми обидва.

Я мушу йти за тобою? Велика ласка твоя. Чи знайдуться тут стайні для коней? У мене троє коней, паки й хлопчак-стайничий. Опріч того, не забудь, що поліція тут вважає мене за конокрада. Що знають ці шахраї в долині про конокрадів! Пам'ятаєш ти час у Пешавері, коли Камал постукав до брами Джумруда — та й мастак же він був! — і викрав коней полковника всіх за одну ніч? Камал тепер помер, але племінник його взявся до цієї справи, і коні ще пропадатимуть, якщо кіберські стражники не глядітимуть.

Мир Господній і милосердя його Пророка нехай буде

над цим домом і над усіма, хто в ньому! Шафіцуло, прив'яжи сіру в яблуках кобилу під дерево й натягай води. Інші коні можуть стояти навсонні, але поскладай вдвоє попони на них. Ні, друже, не турбуйся розглядати їх. Вони спродадуться дурним офіцерам, що так добре розуміються на конях. Кобила давно жеребна, сірий — препоганий дідько, а буланий — ну, та ти сам знаєш, що значить закута коняка. Коли спродам їх, махну до Пубі,

О, друже мого серця, приємно бачити тебе знов. Я кланявся й брехав цілий день офіцерам-сагібам про цих коней, і в роті моєму тепер сухо від балаканини. Аугрр! Гарна річ — тютюн перед обідом. Не садови мене поруч себе, тут же ми не в нашім краю. Сідай на веранді, а я розстелю свій килим отут. Але раніше я нап'юся. В і м'я Бога, подякуймо йому тричі! Оце солодка вода, далебі, солодка, мов у Шірані, де він випливає з снігів.

На півночі у нас всі в доброму здоров'ї — Хода Бакш та інші. Яр Хан прийшов з кіньми з Курдістану — всього тридцять шість голів, та й то половина з них в'ючні поні — і одверто сказав у Кашемір Сераї, що вам, англійцям, слід було б послати гармати й запроторити еміра до пекла. Тепер п'ятнадцять застав на Кабульськім шляху; а в Даку, коли Яр Хан думав, що вже з усіма впорався, губернатор відібрав у нього всіх його жеребців! Це велика несправедливість, і Яр Хан аж палає люттю. А з інших — Махбуд Алі все ще в Пубі, і Бог його знає, що він там таке робить! Туглух Хан у в'язниці. Фейц-Бег приїздив в кінці року з бухарським поясом для тебе, брате мій, але ніхто не знав, куди ти подався. Мої братаничі винайняли нове пасовище і розводитимуть там мулів для урядових обозів, а на базарі ходить чутка про одного священика. Ого! Така вже солоненька історія! Слухай.

Сагібе, чому ти про це питаєш? Одежа моя брудна, бо на шляху курява. Очі мої сумні від блиску сонця. Ноги мої розпухли, бо мив їх солоною водою, а щоки запали, бо тут кепська страва. Нехай вогонь спалить твої гроші. Навіщо вони мені? Я багатий, і думав, що ти мені приятель. Але й ти як інші, сагібе. Як людина смутна — дай їй грошей, кажуть сагіби. Як її ославлено — дай їй грошей, кажуть сагіби. Як якась образа впала їй на голову — дай їй грошей, кажуть сагіби. Такі всі сагіби, і ти тепер такий, навіть ти.

Ні, не дивися на ноги вороного. Шкода, що я вчив

тебе завжди пізнавати ноги в коней. Розбита на ноги? Нехай буде так. Що ж з того? Шляхи тепер важкі. І кобила кульгає? Вона несе подвійну вагу, сагібе.

А тепер, прошу тебе, дозволь мені піти. Велику милість та честь зробив мені сагіб і обережно висловив свою певність, що ці коні крадені. Може йому вгодно відіслати мене в тхану.*) Покликати замітальника й відіслати мене з одним із цих ящуроподібних стражників? Я приятель сагіба. Я пив воду в затінку дому його, а він почорнив лице моє. Чого ж ще треба чекати більше? Маже сагіб дасть мені вісім анн, щоб підсолодити образу?

Вибачай мені, брате мій. Я не знав — я не знаю й тепер, — що кажу. Так, я брехав тобі! Я посиплю попелом голову свою — я ж афрідій! Коні розбили ноги свої під час довгих мандрівок з долини до цього місця, і мої очі померхли, і тіло моє болить, бо я не спав, і серце моє висушене смутком та ганьбою. Але як ганьба була моя, то присягаю Богом, що дає правосуддя — Аллахом-аль-Мумітом — і помста буде моєю!

Не вперше сьогодні ми розмовляли між собою від щирого серця, і руки наші поринали в одну страву, і ти був мені братом. І ось за це відплачую я тобі брехнею та невдячністю. Слухай тепер! Коли горе на душі дуже важке, щоб носити, його можна полегшити трохи словами; крім того, душа вірної людини, мов криниця, і камінь признання, кинутий туди, тоне в ній так, що його ніхто більше не побачить.

З долини я прийшов пішки, миля по милі, з вогнем у грудях, подібним до вогню пекла. А чому? Невже ти так хутко забув наші звичаї серед цих людей, які продають жінок та доньок своїх за срібло? Вернися зі мною на північ і побудь ще раз серед нас. Вернися, коли ця моя справа буде доконана, я сам прийду до тебе. Цвіт морельових дерев у нас тепер по всій долині, а тут тільки курява та сморід. Там свіжий вітер повіває в тутових гаях, і струмки течуть з сніговою водою, і каравани йдуть вгору і йдуть донизу, і сотні вогнів яскріють в глибині проходу, і молотки стукотять по кілочках шатрів, і в'ючні коні туляться одна до одної в пелені вечірнього туману. Гарно

*) Поліційна стражниця.

теперь на півночі. Ходімо знов туди зі мною! Повернімося до нашого народу! Ходім!

. . . .

Звідки постав сум мій? Хіба роздирає людина серце своє і пече його шматочками на тихім вогні за щось інше, крім жінки? Не смійся, друже мій, бо настане і твій час. Вона була з племені абацаїв, і я взяв її за дружину, щоб погасити свари між нашим селищем і племенем гхора. Я вже не молодий? Сивина в моїй бороді? Правда. Мені не слід було женитися? Так, але я любив її. Знаєш, що говорить Рахман: «У того, у чиє серце вселяється кохання, лишається божевілля, *нічого більше...* Зором очей своїх вона засліпила тебе. І віями своїми взяла вона тебе в полон без викупу — *і нічого більше.*»

Пам'ятаєш ти пісню, що її співають узбеки еміра, коли печуть барана на вертелі в піндійському таборі?

Абацаї — пси, а жінки їхні — рабині гріха. У неї був коханець з її таки племені, але про це батько її нічого не сказав мені. Друже мій, проклинай за мене в молитвах своїх, як проклинаю я в кожній своїй молитві, ім'я Дауд Шаха, абацая, голова якого все ще на його шиї, абацая, що віддав ім'я моє на посміх жінкам Маліканду.

Два місяці по весіллі я рушив до Індостану в Черат. Я пішов усього на дванадцять днів, але сказав їй, що мене не буде п'ятнадцять. Це для того, щоб перевірити її, бо написано: «Не покладайся на непевне.» Я їхав долиною в присмерку і почув голос чоловіка, що співав біля дверей мого дому. Це був голос Дауд Шаха, а пісня, яку він співав, була «Дрей-уара-йоу-ді» — «всі ми троє — одно». Мов зашморг накинули на мое серце і всі дияволи почали стягати його до болю понад мою силу. Я мовчки підкрався до самого верху дороги, але ґніт рушниці моєї звогчів від дощу, і я не міг забити Дауд Шаха здалеку. Опріч того, я мав на думці забити й жінку. *І отак* він співав, сидячи біля дверей дому мого. І щойно жінка відчинила їх і підійшла до нього, як я поплазував до них на животі поміж камінням. У мене в руці був тільки мій ніж. Раптом з-під ноги моєї покотився камінь, і коханці поглянули вниз. Він покинув свою рушницю і втік від мого гніву, бо боявся за життя, що було в ньому. Але жінка лишилася непорушною навіть тоді, коли я став проти неї і крикнув: «Жінко, як зветься те, що ти вчинила?» А вона, без ніякого страху, хоч і знала

думки мої, засміялася й сказала: «Дрібниця це. Просто я кохала і кохаю його. А ти — собака й злодюга, що лазить ночами. Бий!» І я, все ще засліплений її красою — бо, друже мій, жінки абацаїв такі прекрасні! — сказав: «Хіба не має в тобі страху?» А вона відповіла: «Ніякого, крім страху, що не вмру». Тоді я скрикнув: «Не бійся!» І вона похилила голову, а я відтяв її коло самого шийного в'яза, аж вона скотилася до ніг моїх. Потім лють племені мого огорнула мене і я повідтинав їй груди, щоб люди Маліканду пізнали її злочин, і кинув тіло її в гірський потік, що біжить в Кабул-річку. Дрей-уара-йоу-ді! Дрей-уара-йоу-ді! Тіло без голови, душа без світу, моє власне затьмарене серце — всі ми троє одно, всі ми троє одно! Тієї ж ночі, ані трохи не відпочивши, подався я до Гхори довідатися, де Дауд Шах. Мені сказали: «Він пішов у Пуббі по коні. Чого ти від нього хочеш? Поміж нашими селами мир тепер.» Я відповів: «Ей! Мир зради й любов, що почував до Гурелі диявол Атола». Потім я тричі вистрелив у браму, засміявся й пішов своєю дорогою.

В цей час, брате й друже серця мого, місяць та зірки стояли, мов краплі крови, наді мною, і в роті моєму був присмак сухої землі. І не ломив я хліба, а пив дощ Гхораської долини, що бив у лице моє.

В Пуббі знайшов я Мабуб Алі, писаря, що сидів на складаному ліжку, і віддав йому зброю свою, згідно з вашим законом. Та я не журився цим, бо в серці моєму лежало рішення забити Дауд Шаха голими руками, ось так, як людина зриває оливку з дерева. Мабуб Алі сказав: «Дауд Шах щойно пішов до Пешаверу і буде збирати коней по дорозі в Дельгі, бо кажуть, що Бомбайська компанія кінних залізниць купує їх цілими запрягами, по восьмеро коней на вагон». І він казав правду.

Тоді я побачив, що переслідувати мені буде не легко, бо ворог мій пішов у ваші землі, щоб уникнути гніву мого. Та хіба він цим врятується? Хіба я не живий ще? Хоч би втік він на північ, у Дору та в Сніги, чи на південь до Чорної Води, я піду за ним, як коханий іде слідами коханої своєї. І підійду я до нього і обійму його — ніжно. Ах! так уже ніжно! І скажу: «Добре вчинив ти, так само добре буде заплачено тобі». І вже з цих обіймів Дауд Шах не вийде з диханням у ніздрях своїх. Аугрр! Де глечик? Я хочу пити, як жеребна кобила на першому місяці.

Ваш закон? Що мені ваш закон? Коли жеребці б'ються на бігу, хіба бачать вони граничні стовпи; або хіба шуліки тому не кидаються на падло, що воно лежить у затінку? Справа почалася за кордоном вашим, а кінчу я її там, де Богові буде вгодно. Чи тут, чи в моїй країні, чи в пеклі. Всі ми троє — одно.

Слухай тепер, повірений смутку серця мого, я розповім тобі про свою погоню. Я пішов у Пешавер з Пуббі, і гасав вулицями Пешаверу, мов безпритульний пес, шукаючи ворога свого. Якось, здається мені, я бачив його, коли він мив рота свого під фонтаном, на великім майдані, але коли я підійшов ближче, він відійшов. Я думаю, що це був він, і що пізнав мене і втік.

Дівчина з базару сказала мені, що він хотів іти в Ноушеру. Я спитав її: «Серце серця мого, чи заходить до тебе Дауд Шах?» А вона відповіла: «Аякже, заходить». Я сказав: «Мені дуже хотілося б бачити його, бо ми — друзі і не бачилися вже два роки. Сховай мене, прошу тебе, тут, за віконницями твоїми, і я почекаю його виходу». А дівчина відказала: «О, Патанцю, подивись мені просто в вічі». І я повернувся до неї і, спершись на груди її, дивився їй просто в вічі і присягався, що правду кажу Божу. Але вона відповіла: «Ніколи друг не чекає на друга з такими очима. Бреши Богові й Пророкові, але жінку ти не одуриш. Іди звідси! Ніякого лиха не станеться з Дауд Шахом з вини моєї.»

Я задушив би цю дівчину, якби не боявся вашої поліції. І погоня моя тоді нінащо не здалася б.

Тому я тільки засміявся і пішов. А вона висунулася в темряві з вікна і проводила мене насміхами через усю вулицю. Її ім'я Джамун. Коли я зведу порахунки з тією людиною, то повернуся до Пешаверу, і її кохані не будуть більше домагатися її за красу її. Вона не буде більше Джамун*), а буде Ак, каліка між деревами. Хо! хо! Ак вона буде!

У Пешавері купував я і виноград, і миґдаль, і сушені овочі, щоб ціль моїх мандрувань була зрозуміла для уряду і щоб не могло бути ніякої перешкоди мені в дорозі. Та коли я прийшов в Ноушеру, він уже відійшов, і я не знав, куди мені йти. Я зупинився на день в Ноушері, і вночі, коли я спав серед своїх коней, якийсь голос говорив мені в вуха. Цілу ніч шепіт його розлягався в голові моїй безпе-

---

*) Струнка, гарна деревина.

рестанку. Я спав на животі, як сплять дияволи, то може цей голос і був голосом диявола. Він говорив: «Іди на південь, і ти знайдеш Дауд Шаха». Слухай же, брате мій і найголовніший між приятелями, — слухай. Хіба оповідання моє довге? Подумай лише, як тяглася справа для мене. Я пройшов пішки кожну лігу путі від Пуббі до цього місця; і від Ноушери поводатирями моїми були тільки той голос та спрага помсти.

Я прийшов до Утток-річки, але вона не була перешкодою мені. Хо! хо! Людина може кожне слово двічі обернути, навіть коли вона в великому горі. І Утток-річка не була уттоком*) для мене, і я почув голос дужчий за шум хвиль, що билися об високу скелю: «Йди праворуч». Тоді я пішов у Піндіхеб. І в ті дні сон відібрало мені зовсім, і голова тієї жінки з племені абацаїв стояла переді мною і ніч і день, якраз такою, як вона впала до ніг моїх. Дрей-уара-йоу-ді! Дрей-уара-йоу-ді! Вогонь, попіл і ложе моє, всі ми троє—одно, всі ми троє—одно!

Я був далеко від зимового шляху крамарів, що йшли на Сіялкот, на південь уздовж залізниці і великим шосе до лінії таборів. Але в Піндіхебі якийсь сагіб купив у мене білу кобилу за добру ціну і сказав, що Дауд Шах пройшов з кіньми в Шахпур. Тоді я побачив, що вказівки голосу були правильні, і хутко поїхав до Соляних Гір. Желум розіллявся, але я не міг чекати, і, коли перепливав його, то буланий жеребець мій захопила течія, і він потонув. Цього разу Господь розгнівався на мене — кажу не про те, що я втратив коня, про якого мало думав, а ось про яку люту образу: виявилося, що поки я був на правому березі, заганяючи коней у воду, Дауд Шах був на лівому. Алхіяс! Алхіяс! — копита кобили моєї розкидали гарячий попіл багаття його, коли ми перейшли на той берег в ранішньому світлі. Але він утік. Ноги його були окрилені страхом смерти. І він попростував на південь від Шахпура, так прудко, як летить шуліка. Я не смів спочивати, щоб не втратити нагоди помсти, на яку мав право. Я пройшов спочатку берегом ріки Жолум, бо думав, що він захоче обминути пустелю Рехна. Але зразу ж біля Сахівалю я звернув на Жанґ, Самундрі та Ґужеру і йшов так, аж поки вночі сіра в яблуках кобила не вперлася грудьми в загорожу залізни-

*) Утток—перешкода.

ці, що йде до Монґомері. Це місто було Окара, і голова жінки з роду абацаїв лежала на піску біля ніг моїх.

Звідти попростував я в Фацілку, і там мене назвали божевільним за те, що я привів туди загнаних коней. Але голос казав мені, що робити, і я не був божевільним, я тільки змучився, бо не міг знайти Дауд Шаха. Було написано, щоб я не знайшов його ні в Ранії, ні в Багадургарсі, і я прийшов у Дельгі з заходу, але там теж не знайшов його.

Друже мій, я бачив багато дивних речей у своїх мандрах. Я бачив бісів, що гасали пустелею, як гасають жеребці навесні. Я чув, як джини*) перекликалися між собою з нірок своїх у піску, і відчував, як вони проносилися перед лицем моїм. Жадних бісів, кажуть сагіби? Вони дуже мудрі, але вони не знають всього про дияволів і про коней. Хо! хо! Кажу тобі, що я бачив дияволів серед білого дня, які гигикали та вистрибували на обмілинах Ченабу. Ти думаєш, я боявся їх? Брате мій, коли бажання людини скероване на одну річ, вона не боїться ні Бога, ні людини, ні диявола. Якщо помста моя не вдасться тут, я розіб'ю браму раю прикладом рушниці своєї, прорубаю ножем своїм шлях до пекла й домагатимусь від тих, хто царює там, тіла Дауд Шаха. Чи є любов така глибока, як ненависть?

Не кажи. Я знаю думки в серці твоєму. Хіба білок цього ока змутнів? Як б'ється кров в цьому живчику? Нема шаленства плоті моєї, є лише вогонь бажання, що жере мене. Слухай!

На південь від Дельгі країна була вже зовсім незнана мені, а тому я не можу переказати, де я йшов, але я перейшов багато міст. Я знав тільки, що мені треба було йти на південь. Коли коні знесилювались, я кидався на землю й чекав світанку. Сну не було зі мною в цьому мандруванні. І це було дуже тяжко. Чи знаєш ти, брате, муки безсоння, яке не вдається подолати, — коли кості нудяться й шкіра на скронях хоче роздертися від утоми, і все таки нема й нема сну? Дрей-уара-йоу-ді! Дрей-уара-йоу-ді! Око сонця, око місяця і мої власні несклеплені очі — всі троє—одно! всі троє—одно!

В одному місті, назви якого я не пам'ятаю, голос кликав мене цілу ніч. Це було десять днів тому. Але він знов одурив мене.

---

*) джин — злий дух.

Я прийшов сюди з міста, що зветься Хамірпур, і така доля моя, що тут я зустрів тебе на свою втіху, на зміцнення приязні нашої. Це добра прикмета. Від радости дивитися на лице твоє втома покинула ноги мої, і печаль мого довгого мандрування забута. Заспокоїлося й серце моє, бо я знаю, що кінець близько.

Може я знайду Дауд Шаха в цьому місті, по дорозі на північ, бо гірняк завжди вертається до своїх гір, коли пробуджується весна. А чи побачить він ці гори країни нашої? Запевне я дожену його! Запевне моя помста вдасться! Запевне Господь держить його в долоні руки своєї, щоб передати мені. Ніякого лиха не станеться з Дауд Шахом, поки я не прийду до нього, бо я прагну забити його, коли життя вирує в міцному тілі його. Гранат-найсолодший, коли м'якуш з трудом очищається від шкурки. Нехай це буде вдень, щоб я міг бачити лице його і щоб радість моя була повна.

І коли я скінчу свою справу, і честь моя буде чистою, я подякую Богові, що тримає шальки закону, і засну. З ночі до ранку й з ранку до ночі і знов цілу ніч спатиму я тоді, і ніщо не потривожить сон мій. А тепер, брате мій, розповідь моя скінчена. *Ахі! Ахі! Алхіяс! Ахі!*

Суд Дунґари

Ще й нині оповідають цю історію в гаях Бербульдських гір, і для ствердження показують на місіонерський будинок без даху й без вікон. Великий Бог Дунґара, «Бог суті, яка вона є», найстрашніший з одноодких носіїв Червоного Слонового Ікла, зробив це все. І той, хто не хоче вірити в Дунґару, напевно буде вражений божевіллям Ята, божевіллям, що впало на синів і дочок бурія-колів, коли вони відвернулись від Дунґари і взяли на себе убрання. Так говорить Атхон-Дазе, верховний жрець вівтаря й охоронець Червоного Слонового Ікла. Але як ви запитаєте збирача податків і урядового аґента, якому доручено піклуватися бурія-коліями, він засміється — не тому, що має якісь лихі почуття проти місії, але тому, що він сам бачив помсту Дунґари, вчинену над духовими дітьми шановного Юстуса Кренка, пастора Тюбінґенської місії, і над Льоттою, його доброчинною жінкою.

А проте, якщо котрась людина була гідна милости богів, то це саме шановний Юстус з Гайдельберґу, що прийшов у ці дикі місця з покликання і привів з собою біляву, блакитнооку Льотту. «Ми зробимо з цих поган, закоренілих у поганстві, добрих людей, — казав Юстус у перші дні своєї кар'єри. — Так, — повторював він з переконанням, — вони стануть гарними людьми й навчаться працювати, бо всі добрі християни повинні працювати». І з платні, меншої за платню англійського паламаря — Юстус Кренк урядив будиночок за камалою і Малаїрською розколиною, за рікою Бербульдою, коло підніжжя блакитного пагорка Пантхі, на верхів'ї якого стоїть храм Дунґари, в серці вітчизни бурія-колів — голого, добродушного, боязкого, безсоромного, ледачого племені бурія-колів.

Знаєте, що таке життя в глухій місії? Спробуйте уявити собі самоту найвідлюдненішого закутка, куди закидала вас будь-коли служба, самоту, що тисне на ваші повіки, коли ви не спите, і силоміць примушує вас з головою поринати в роботу на цілу довгу днину. Там нема ні пошти, ні співбесідника з шкірою такого кольору, як ваша, ні шляхів. Є, правда, їжа, щоб підтримувати існування, але неприємна на смак. І все, що може становити інтерес вашого життя, все гарне й прекрасне, повинно виходити з вас самих, з тієї благодаті, що заложена в вас.

Ранками навернені, що сумніваються й одверто сміються з вашої віри, з м'яким шурханням товпляться на веранді. Ви повинні бути безкраю добрі й терплячі і, найголовніше, проникливі, бо маєте справу з простотою дитинства, з досвідом дорослої людини і з хитрощами дикуна. Ваша паства має тисячі матеріяльних потреб, які слід обговорити, і на вас лежить обов'язок, якщо ви вірите в особисту відповідальність перед Творцем, витягти з цієї шумливої юрби якнебудь зерно духовости, що могло бути в ній, і подбати, щоб воно дало овочі. Якщо до зцілення душ додасте й зцілення тіл, то ваша робота ускладниться, бо недужі та хворі сповідатимуть яку хочете віру для зцілення, а потім сміятимуться з вас, бо ви були дуже прості й повірили їм.

В міру того, як день минає і вранішнє захоплення зникає, вас опановує гнітюче почуття марности вашої праці. З ним треба боротися. І єдиною заохотою до цього для вас буде віра, що ви боретесь з сатаною за живу душу. Це велика й радісна віра. Але той, хто може зберегти її непохитною двадцять чотири години вряд, мусить мати фізичну силу і міцні нерви.

Спитайте сивих старшин боннокбернських хрестоносців, яке життя провадять тут проповідники. Побалакайте з аґентами Товариства Розповсюдження Євангелії — ці худорляві американці хваляться, що проникають туди, куди не насміється ступити нога англійця. Підіть побалакайте до пастора тюбінґенської місії, — коли можете. Вам укажуть на друковані справоздання, але в них зовсім не згадується про людей, що втратили юність та здоров'я — все, що людина може втратити, опріч віри, в диких місцях; про англійських дівчат, що продерлися в малярійні джунґлі Пантських передгір'їв, і вмерли тут, знаючи, що смерть майже неминуча. Небагато пасторів скажуть вам про ці речі більше,

ніж про того молодого Данила з С. Біса, що впав у відчай, коли його вибрали для самостійної праці на ниві Божій, і повернувся напівбожевільний до голови місії, повторюючи: «Бога нема, я мандрував з сатаною!»

Справоздання замовчують це, бо героїзм, невдачі, сумніви, відчай і самозречення з боку культурної білої людини — це речі, яких і порівняти не можна з врятуванням напівлюдської душі від фантастичної віри в лісовиків, гірських привидів та водяних духів.

Галіо, помічник збирача податків у цій країні, «не дбав про ці речі». Він жив довго в цій окрузі, і бурія-колі любили його і приносили йому в дар биту острогою рибу, орхідеї з імлистої й вогкої глибини лісів, і стільки дичини, скільки він міг з'їсти. З свого боку він обділяв їх за це хініною і спільно з Антхон-Дозе, верховним жерцем, кермував їхніми нехитрими справами.

— Як проживете в цій країні кілька років, — казав Галіо за столом у Кренка, — то переконаєтесь, що кожна віра — гарна. Я, певна річ, вам допомагатиму. Але не ображайте моїх бурія-колів. Це добрі люди, і вони довіряють мені.

— Я навчу їх слову Божому, — сказав Юстус з сяйвом захоплення на круглому обличчі своєму, — і будьте певні, я не ображу їхніх упереджень необдуманою скваплністю . Але, мій друже, це ваше байдуже ставлення до віри дуже непохвальне!

— Еге! — відказав Галіо, — я мушу дивитися за їхніми тілами та за їхньою землею, а ви можете спробувати зробити, що вдасться, для їхніх душ. Тільки не робіть так, як ваш попередник, інакше я боюся, що не зможу поручитися за ваше життя.

— А що? — спитала Льотта, передаючи йому чашку чаю.

— Він заліз у храм Дунґари, — очевидно, був новаком в цьому таборі — і почав колотити старого бога парасолем по голові. Тоді бурія-колі виштовхали його геть досить люто. Я був в терені і він послав до мене посланця з такою запискою: «Мене переслідують за Господню проповідь. Пришліть салдатів». Найближчий військовий відділ був за двісті миль звідти, але я догадався, що він вчинив. Я поскакав верхи в Пантх і по-батьківськи поговорив з старим Атхоном Дазе. Я сказав йому, що людина з його розумом повинна була зрозуміти, що сагіб від сонячного удару збожеволів. Ви

ніколи в житті не бачили людини, що була б засмучена більше, ніж він. Атхон-Дазе перепросив, надіслав йому дров, молока, дичини та всього іншого, а я дав йому п'ять рупій на вівтар і сказав Макнамарі, що він поводився нерозважно. Він відповів, що я схилив коліна в домі Рімона. Але якби він перейшов був тільки гірський перевал і образив Палін Део — боввана бурія-колів, то його посадили б на загострену бамбукову палю куди раніше, ніж я встиг би щось зробити для нього. А потім мені довелося б повісити кілька цих бідолах. Будьте добрі з ними, Падрі, але я не думаю, щоб ви зробили тут багато.

— Не я, — сказав Юстус, — але Господь Бог мій. Ми почнемо з маленьких дітей. Багато з них хворуватимуть — це напевно; по дітях — матері, а потім — чоловіки. Але я волів би, щоб ви і внутрішньо співчували нам.

Галіо поїхав ризикувати своїм життя на ремонт гнилих бамбукових мостів «дорученого йому населення», на полювання за дуже впертими тиграми, на ночівлі у вогких джунглях і в погоню за грабіжниками з племені бурія-колів, що вкрали кілька голів худоби своїх братів з клану бурія. Це був незграбний молодий чоловік, з увігнутими всередину колінями і важкою ходою; він уникав віри в Бога і мав нахил до абсолютизму, розвиткові якого сприяла його лиха служба.

— Ніхто не претендує на мій пост, — гірко казав він, — а мій збирач совав свого носа тільки тоді, коли цілком певен, що не зустріне пропасниці. Я — монарх усієї довіреної мені території, а Атхон-Дазе — віцекороль.

Галіо пишався своєю надзвичайною погордою до людського життя, — хоч не ширив цієї теорії далі від самого себе. А втім, він проїхав верхи сорок миль з крихітною брунатною дівчинкою коло луки свого сідла, щоб привезти її в місію.

— Тут є дещо для вас, Падрі, — сказав він. — Бурія-колі кидають зайвих дітей, лишаючи їх вмирати. Я не бачу причини, чому б їм не робити цього, але ви можете вигодувати цю дитину. Я підняв її за Бербульдською розколиною. Маю відомості, що її мати увесь час слідкувала за мною лісом.

— Це первісток стада, — сказав Юстус. А Льотта пригорнула до лона хлипаюче створіння і вміло заспокоювала його.

В цей час Матуї, що породила дівчинку і, згідно з законом свого племені, кинула її вмирати, задихаючись від

утоми й болю в ногах, з бамбукових заростей дивилась на дім жадібними матірніми очима. Що хоче зробити всемогутній помічник збирача податків? Чи не з'їсть маленька людина в чорнім сурдуті її дочку живою, як це в звичаях (так говорив Атхон-Дазе) у всіх людей в чорних сурдутах?

Матуї перечекала в заростях цілу ніч, а вранці підійшла до неї прекрасна біла жінка, подібної якій вона ніколи не бачила, і на її руках була дочка Матуї в білому убраннячку без жадної плямки. Льотта не знала мови бурія-колів. Але коли мати звертається до матері, вони розуміють одна одну. З рук, несміливо простягнених до її сукні, з болісних схлипувань і сумних очей Льотта зрозуміла, з ким має справу. Так Матуї взяла назад свою дитину, погодившись бути служницею, навіть рабинею цієї дивної білої жінки, бо її власне плем'я вже не захоче визнати її за свою. І Льотта довго плакала з нею на німецький кшталт, зітхаючи та хлипаючи.

— Спершу дитина, потім мати, а далі й батько — і всі во славу Божу, — сказав Юстус, сповнений надій.

І справді, прийшов батько, з луком і стрілами, дуже розлючений, бо не було кому варити йому страву.

Але історія місії довга і я не маю часу, щоб оповісти, як Юстус забув про свого необачного попередника і вдарив Мото, чоловіка Матуї, за його брутальність; як Мото був здивований цим, але, опам'ятавшись від страху наглої смерти, набрався духу і став вірним спільником і першим наверненим Юстуса; як маленька парафія зростала на превелику досаду Атхона-Дазе; як жрець «Бога суті, яка вона є», хитро сперечався з священиком «Бога суті, яка вона повинна бути», і був розбитий; як приносини до храму Дунґари дичини, риби й меду чимраз зменшувались; як Льотта полегшила прокляття Єви поміж жінок; як бурія-колі обурювались, кажучи, що їхній бог — бог лінивства, а Юстус схиляв їх до праці і навчав, що чорна земля багата не лише на горіхи для свиней, але й на інші речі.

Усе це тривало багато місяців, і протягом цих місяців біловолосий Атхон-Дазе обмірковував плян помсти племені за погорду, з якою воно ставилося до Дунґари. З лукавством дикуна він почав приятелювати з Юстусом, натякав навіть на можливість свого навернення. Але членам парафії Дунґари він казав хмуро: «Стадо Падрі одяглося і поклоняється діяльному Богові. За це Дунґара тяжко вразить їх, і вони кинуться з риданнями в води Бербульди». Вночі

Червоне Слонове Ікло гуло і грюкотіло в горах, і вірні прокидалися й казали: «Бог суті, яка вона є», готує помсту проти відступників. Будь милосердний, Дунгаро, до нас, твоїх дітей, і віддай нам весь їхній урожай».

Наприкінці холодного сезону збирач податків та жінка його прибули в край бурія-колів.

— Ходім, подивимось на місію Кренка, — сказав Галіо. — Він робить добре діло і, я думаю, він радий буде, коли ви відкриєте бамбукову каплицю, яку йому вдалося збудувати. Принаймні, ви побачите цивілізованих бурія-колів.

В місії було велике пожвавлення.

— Тепер збирач податків і добра дружина його на власні очі побачать, що ми доконали гарну роботу, і ми покажемо їм усіх наших навернених в нових убраннях, зроблених їх власними руками. Це буде великий день — во славу Господа, — сказав Юстус, і Льотта сказала: «Амінь».

Юстус спочатку заздрив, — правда, з властивою йому лагідністю, — Базельській ткацькій місії, бо його навернені не вміли виробляти тканин. Але недавно Атхон-Дазе зумів примусити декого з них обробляти блискуче шовкове волокно рослини, що її сила-силенна росла в Пантхських горах. З цього волокна була зроблена тканина, біла й гладенька, і в день, про який іде мова, навернені мали одягти вперше пошиті з неї убрання. Юстус пишався своїм ділом.

Вони повинні були зустріти збирача податків і його шляхетну дружину в білих убраннях, з співами: «Тепер подякуємо ми всі нашому Господеві». Потім відбудеться відкриття каплиці і, — о, розуміється! — навіть сам Галіо увірує.

— Станьте так, діти мої, парами. Льотто, чого це вони там чухаються? Не годиться кривлятись, Нало, дитино моя. Збирач податків зараз прийде сюди, і це йому не сподобається.

Збирач податків, його жінка і Галіо сходили на гору, до будинку місії. Навернені — щось із сорок чоловіка — були вишикувані в два сяючі білі ряди.

— Ага! — гукнув збирач, який у химерній вдачі своїй думав, що це він урядив це все. — Але що це? Вони, я бачу, біжать скоком і наввипередки...

Ніколи нічого не було сказано правильніше від цього. Місія наближалась до нього саме так, як він сказав, — спочатку маленькими скоками з соромливими та неспокійними рухами; потім з скоками наляканих ґедзями коней і

стрибками ошалілих кенґуру. З гори Пантх Червоне Слонове Ікло сердито й тривожно заричало. Ряди навернених захитались, роздерлися й розсіялися з виттям і криками болю, а Юстус і Льотта остовпіли з жаху.

— Це суд Дунґари! — гукнув голос. — Я горю! горю! До річки, або ми всі загинули.

Юрба повернулась і кинулась до скель, що звисли над Бербульдою, — бгаючи, зриваючи з себе, кидаючи й топчучи одіж; її переслідував грім сурми Дунґари. Юстус і Льотта в сльозах кинулися до збирача.

— Я не можу зрозуміти! Вчора ще, — задихався Юстус, — вони говорили всі десять заповідей. В чім річ? Слава Господеві і всім добрим духам Його на землі і на водах. Нало! О, сором!

Одним скоком вибігла на скелю над їх головами Нала, — колись гордість місії, дівчина 14-ти років, лагідна, слухняна й моральна, а тепер — гола, мов новонароджена; вона верещала і чмихала, як дика кицька.

— Хіба для того, — біснувалась вона, шпурнувши свою спідницю в Юстуса, — хіба для того покинула я рідню свою і Дунґару! — для полум'я вашого проклятого пекла? Сліпа мавпо, нікчемний хробаку, сушена рибо, — та ж ви казали, що я ніколи не горітиму! О, Дунґаро, я горю! я горю! Будь милостивий, Боже суті, яка вона є!

Вона обернулася й кинулась в Бербульду, а сурма Дунґари тріюмфально завивала. Остання з навернених Тібінґенської місії хутко лишила чверть милі бистрої ріки між собою й своїми вчителями.

— Ще вчора, — схлипував Юстус, — вона вчила абетку в школі. О, це — підступи сатани!

Тим часом Галіо з цікавістю оглядав спідницю дівчини, що впала до його ніг. Він обмацав її тканину, відкинув рукав своєї сорочки за межу смаги і притулив тканину до тіла. Відразу ж на білій шкірі схопилася запалена червона пляма.

— А! — сказав Галіо спокійно, — я так і думав.

— Що таке? — спитав Юстус.

— Я б назвав це хламидою Несуса. Але звідки дістали ви волокно для вироблення цієї тканини?

— Атхон Дазе, — відповів Юстус, — показав дітям, як виробляти її.

— Старий лис! Знаєте, що він примусив вас обробляти ніргілійську кропиву-скорпіон — girardenia heterophylla. Не

диво, що вони забігали! Вона ж бо пече навіть у сплетених з неї мостових линвах, якщо їх не вимочити протягом шести тижнів. Хитра бестія! Треба було півгодини, щоб пройняти ці грубі шкіри, і потім...

Галіо вибухнув сміхом. Але Льотта плакала в обіймах жінки збирача, а Юстус затулив обличчя руками.

— Girardenia heterophylla! — повторив Галіо. — Кренк, чому ви не порадилися зі мною? Я зарадив би лихові. Зітканий вогонь! Кожний, опріч голих колів, знає про це. А тепер, ви ніколи не повернете пастви до себе.

Він глянув на той берег річки, де навернені все ще хлюпалися в воді й вистрибували на обмілинах, і насмішкуватий вираз в його очах погас, бо він зрозумів, що тібінґенська місія перестала існувати для бурія-колів.

І справді, ні Льотта, ні Юстус, що сумно тинялися протягом трьох місяців потім навколо спорожнілої школи, не могли закликати до себе ані разу ні одного члена своєї пастви. Ні! Кінець наверненню поклав вогонь пекла, — вогонь, що палить усі члени й гризе навіть кістки. Хто насмілиться вдруге спокушати гнів Дунґари? Бурія-колі не будуть в їх числі. Нехай маленька людина і його жінка підуть десь інде. Неофіційне попередження, одержане Атхоном Дазе про те, що коли хоч один волос спаде з голови Льотти й Юстуса, то він та інші жерці Дунґари будуть повішені в самому їх храмі, захистили місіонерів від коротких, отруєних стріл бурія-колів. Але до дверей їхніх не приносили вже більше ні риби, ні дичини, ні меду, ні поросят. А людина — на жаль — не може жити самою тільки благодаттю.

— Ходімо звідси, дружино моя, — сказав Юстус. — Недобре тут, і Богові було так угодно, щоб справу нашу взяла на себе якась інша людина — в добрий час. Ми підемо звідси і я займуся, так, я займуся трохи ботанікою.

Якщо хтонебудь хоче знов навернути бурія-колів, то він знайде, принаймні, руїни місіонерського будинку коло підніжжя Пантхської гори, але і каплиця й школа давно вже поросли джунґлями.

ЗМІСТ

ЦІНА 9 НМ